

Ratko Ščepanović

RAZLIKE V RAZUMEVANJU PRIHODNOSTI

Članek je osredotočen na analizo predpostavk različnih gledanj na naravo razlik med »razvitimi« in »nerazvitimi«. Konservativne teorije menijo, da so te razlike zgodovinsko pogojene in da bo v prihodnosti na osnovi nadaljnje visoke gospodarske rasti prišlo do enakomernejše delitve družbenega bogastva ter s tem do zmanjševanja razlik med »razvitimi« in »nerazvitimi«. Reformistične teorije menijo, da so vsaj nekatere razlike strukturalno pogojene in da lahko do zmanjševanja razlik pride le postopno in s sporazumnimi reformami. Radikalne teorije pa razlog obstoja in povečevanja razlik nahajajo v samem delovanju kapitalističnega načina proizvodnje.

In this article author reveals the presumptions of different comprehensions of the nature of differences between »developped« and »underdevelopped«. Conservativist theories claim that these differences are historically conditioned, and that on the basis of further economic growth in the future will arrive to a more regular division of social richness, and with this to the diminishing of differences between »developped« and »underdevelopped«. Reformistic theories say that at least some differences are structural-conditioned, and then it can arrive to a diminishing of differences only gradually and with agreement reforms. Radical theories find the reason of difference increasement in the functioning of capitalistic mode of production itself.

razvitost, nerazvitost, ekonomska rast, blaginja, produkcijski način, futurologija

Kot izhodišče za našo analizo nam služi teza, da so obstoječe razmere in procesi nadaljnjega razvoja v neki deželi odvisni od tega, kako se neka dežela vključuje v svetovni ekonomski sistem in kakšen položaj v njem zaseda. Seveda pa ima ta teza več predpostavk: prvič predpostavlja, da nekaj takega, kot je svetovni ekonomski sistem, sploh obstaja, drugič predpostavlja, da velika večina dežel nima samozadostnih in zaprtih nacionalnih ekonomij, in tretjič predpostavlja, da ima svetovni ekonomski sistem pomemben vpliv na razmere in procese v deželah, ki so v ta sistem vključene.

Pritrdilno ali nikalno odgovoriti na te predpostavke pomeni že osvojiti neko teoretično pozicijo, ki pa ima svojo pravo veljavo samo znotraj neke teoretske koncepcije. Pritrdilen odgovor na te predpostavke pa hkrati pomeni tudi zanikanje nasprotnih predpostavk: ideja, da obstoji svetovni ekonomski sistem s svojo historično spreminjajočo se strukturo in s svojim zakonom delovanja, pomeni zanikanje ideje, da je ta sistem samo nevtralen prostor, v katerem nacionalne ekonomije menjujejo svoje presežke, trditev, da v tem sistemu deluje nek zakon, pomeni zanikanje trditve, da se lahko nacionalne ekonomije do tega sistema vedejo povsem poljubno, tr-

ditev, da ima svetovni ekonomski sistem pomemben vpliv na razmere in procese v neki nacionalni ekonomiji, pomeni zanikanje trditve, da za spoznanje razmer v neki deželi zadošča razkritje »endogenih« dejavnikov. Teza, da so obstoječe razmere in procesi razvoja v neki deželi v veliki meri odvisni od tega, kako se ta dežela vključuje v svetovni ekonomski sistem in kakšen položaj zaseda v njem, pa naravnost »kliče« po analizi »eksogenih« dejavnikov.

Če navedene teze že predstavljajo neko teoretsko pozicijo, potem utemeljitev teh tez zahteva neko teorijo. Čeprav tu ni pravo mesto za razpravo o epistemoloških problemih utemeljevanja znanstvenih teorij, moramo v zvezi s teorijami, ki sledijo Marxovi zasnovi teorije, omeniti vsaj dvoje: za Marxa so vse poglavitne ekonomske kategorije (še posebno kategoriji presežne vrednosti in vrednosti delovne sile (mezde) kot sestavini kapitala) iracionalne. V svoji pojavnih oblikah te kategorije skrivajo bistvo družbenih razmerij, iz katerih izraščajo. Zato se teorije, ki sledijo Marxu, nikakor ne morejo utemeljevati na pojavnih »dejstvih« ali nekakšnih površinskih »kazalcih«. V vsaki teoriji je prisoten »judicial blindness«. ¹ Vsaka teorija ima »vidno polje« in »polje slepote«. Zaradi iracionalnosti ekonomskih kategorij lahko različne teorije isto dejstvo »vidijo« na povsem različne načine (posojila tujega kapitala eni vidijo kot pomoč, drugi pa kot vsiljevanje neugodne delitve dela), toda kar je še usodnejše: posamezne teorije je zaradi svojega »polja slepote« nekaterih dogajanj in procesov sploh ne vidijo. V zelo splošni obliki lahko rečemo, da je položaj vsake dežele v svetovnem ekonomskem sistemu odvisen tudi od tega, kako pravočasno spozna zakone in tendence delovanja svetovnega ekonomskega sistema in se nanje tudi pravočasno pripravi (finančno, razvojno-tehnološko, kadrovsko-izobraževalno: za tehnologijo leta 2000 se kadri izobražujejo danes, itd.). Dežele, ki so v vrhu svetovnega sistema, ne bodo samo delovale tako, da bi se ohranjali dosedanja »mehanizmi« sistema, temveč bodo tudi drugim ponujale teoretske in praktične »rešitve« za perpetuiranje obstoječega sistema. Dežele, ki pa bodo hotele iz podrejenih položajev bodisi prodreti više ali pa si bodo prizadevale za spremembo delovanja »mehanizma« svetovnega ekonomskega sistema, pa bodo morale s čimmanj slepote, daltonizma in optičnih prevar spoznati, kako ta sistem deluje in kje je ranljiv.

Ob koncu 19. stoletja se začne znotraj »levice« diskusija o Marxovem konceptu akumulacije. Ena od pomembnih tem te diskusije je bilo vprašanje, ali je možno z Marxovim modelom akumulacije pojasniti nastajajočo mednarodno delitev dela, formiranje imperialističnih in kolonialnih dežel, skratka ali je možno ta model uporabiti tudi za analizo odnosov med narodi. V tej diskusiji so sodelovali vsi najpomembnejši teoretiki »levice« po Marxu: Edward Bernstein, Heinrich Cunow, Karl Kautsky, Plehanov, Tugan-Baranovski, Conrad Schmidt, Rosa Luxemburg, Lenin, Henryk Grossmann, Nikolaj Buharin itd.

Diskusijo je začel Edward Bernstein s svojimi članki² in s knjigo: Predpostavke socializma in naloge socialne demokracije (Stuttgart, 1899). Bernstein meni, da se ekonomski razvoj ni vršil tako, kot sta predvidevala Marx in Engels. »Število lastnikov se ni zmanjšalo, temveč se je povečalo. Ogromno povečanje družbenega bogastva ni bilo spremljano s čedalje manjšim številom magnatov kapitala, temveč z vse večjim številom kapitalistov vseh stopenj. Srednji sloji spreminjajo svoj značaj, toda ne izginjajo z družbene lestvice«. ³ Neprestan napredek tehnike ne vodi v centralizacijo in koncentracijo kapitala, resnica je, da se v večini industrijskih vej manjši in večji obrati kažejo popolnoma sposobni za življenje ob velikih. Število teh obratov celo raste. V kmetijstvu se je zmanjšalo število velikih obratov in povečalo število manjših.

Nasproti stališču R. Luxemburg, da krediti ne delujejo proti krizam in da pospešujejo nastajanje protislovnosti med proizvodnjo in potrošnjo, Bernstein meni, da prav krediti omogočajo vse večjo izravnavo proizvodnje in potrošnje. R. Luxemburg že v tej polemiki (1898) z Bernsteinom zagovarja nekatere ideje, ki jih bo kas-

neje (1912) razvila v svojem najpomembnejšem delu. Luxemburgova meni, da kapitalizem sploh še ni vstopil »v tisto fazo popolne kapitalistične zrelosti, ki je predpostavljena v Marxovi shemi periodičnosti kriz«. Ne samo, da se silovitost kriz ne zmanjšuje, obstoječe krize sploh še niso prave krize. Čas, ko bodo krize vodile do propada kapitalizma, bo šele prišel. Zlom se bo zgodil šele, ko bo v celoti ustvarjeno svetovno tržišče in ga ne bo mogoče povečevati z nikakršno razširitvijo. Bernstein meni, da ima svetovno tržišče sposobnost intenzivne razširitve in da je ravno razširitev proizvodnje življenjskih dobrin (znižanje cen teh dobrin) tisti dejavnik, ki je največ »doprinesel k ublažitvi ekonomskih kriz«.⁴

Sklicujoč se na ekonomski razvoj po Marxovi smrti (širjenje svetovnega tržišča, pojav kartelov, izboljšanje kreditnega sistema), Bernstein meni, da je treba teorijo o neizogibnem propadu kapitalizma nujno zavreči. Ne samo, da se nasprotja med kapitalom in delom, med razvitimi in nerazvitimi deželami ne poglobljajo, ta nasprotja se zmanjšujejo: silovitost kriz se zmanjšuje, razredni boj popušča. »Ne morejo se ugotoviti niti znaki ekonomskega svetovnega zloma doslej nevidne ostrine niti se ne more izboljšanje poslov, ki je medtem nastopilo, označiti, da je samo kratkotrajno ... Namreč, ali velika prostorska razširitev svetovnega tržišča, skupaj z izrednim zmanjšanjem časa, ki je potreben za prenos novic in za transport, ne povečuje možnosti ublažitve motenj in/ali neverjetno povečano bogastvo evropskih industrijskih držav, skupaj z elastičnostjo sodobnega kredita in z nastankom industrijskih kartelov ni zmanjšalo moč povratnega delovanja krajevnih in delnih motenj na obče gospodarsko stanje, tako da je treba obče gospodarske krize, podobne predhodnim, vsaj na daljši rok smatrati za sploh neverjetne.«⁵ Bernstein meni, da ni videti znakov ekonomskega svetovnega zloma, da se nasprotja ublažujejo, zaradi česar bo sam razvoj odpravil nasprotja med družbenimi razredi. Družba bo po mirni poti prešla v socializem. Misel o revoluciji je postala nepotrebna.

Eden prvih, ki je reagiral na Bernsteinova stališča, je bil Heinrich Cunow. Cunow meni, da se akumulacija res ni »vršila s takšnim hitrim tempom, kot sta ga Marx in Engels predpostavljala koncem štiridesetih let...«⁶ Toda razlog netočnosti Marxove diagnoze ni v tem, da se je Marx zmotil v presoji tendenc kapitalističnega razvoja, temveč ta, da »je kot polje delovanj teh tendenc v bodočnosti predpostavil tedanje tržišče, s posebnimi kvalitetai, ki so bile pogojene z njegovo omejenostjo in si je nadaljnji razvoj zamišljal samo kot nadaljevanje procesa, ki se je odvijal pred njegovimi očmi«.⁷ Marx je tendence, zakone, ki so nastali v določeni fazi, posplošil in menil, da ostajajo isti v vseh stadijih. Isto napako dela tudi Bernstein: »iz položaja trga kapitala in industrije zadnjih desetletij (sklepa), da bosta sedanji tempo in sedanja smer ekonomskega razvoja ... tudi v bodočnosti ostala nespremenjena in se ne vpraša ali obstojijo tudi pogoji za nadaljnje širjenje svetovnega tržišča, ki bi bil skladen z razvojem proizvodnje.«⁸ Čeprav kapitalizem neprestano širi svetovni trg, pa je samemu načinu kapitalistične produkcije inherentno to, da ustvarja hiperprodukcijo, t.j. produkcijo, ki jo tržišče po pravilu ne more absorbirati. Zato kapitalizem na nujen, »od želje in hotenj« neodvisen način vodi k zlomu. Edino, kar je negotovo, je to, »v kakšnih okoliščinah bo prišlo do zloma«.⁹

Tugan-Baranovski je s svojim delom *Theoretische Grundlagen des Marxismus* »nalil olje na ogenj« revizionizma. Po njegovem mnenju ima Marx kar dve teoriji zloma: ena teorija temelji na predpostavki padanja profitne stopnje, druga pa na predpostavki nezadostne potrošnje. Tugan-Baranovska meni, da ne drži ne ena ne druga teorija. Kapitalistični način proizvodnje stalno »iznajdeva« nove načine, s katerimi se uspešno zoperstavlja padanju profitne stopnje, kot tudi načine povečevanja potrošnje. Kapitalizem vsebuje neskončne možnosti razvoja, zato tudi ni neizogiben zlom kapitalizma. Če hoče človeštvo doseči socializem, mora biti to njegova zavestna odločitev.

»Človeštvo ne bo nikdar doseglo socializma kot darila slepih, elementarnih ekonomskih sil, temveč mora, osveščeno svojega cilja, delati za novo ureditev – in se boriti za njega.«¹⁰ S tem je Tugan-Baranovski diskusijo protisnil iz ekonomskega področja na področje zavestnega delovanja. Conrad Schmidt v svoji kritiki Tugan-Baranovskega izhaja s stališča, da Marx ima teorijo zloma. Bistvo te teorije je, po Schmidtovem mnenju, teza o nezadostni potrošnji. Kapitalisti se upirajo vsakemu povečanju mezd zato, ker s tem povečujejo svoj dohodek, maso akumuliranega kapitala. Nizke mezde pa pomenijo nizko kupno moč. Zato potrošnja »ne drži koraka s tempom« akumulacije kapitala. Izvoz in neproizvodni državni stroški do neke mere zadržujejo proces čedalje večjega razkoraka med akumulacijo kapitala in nezadostno potrošnjo. Kapitalizem po svoji naravi ustvarja hiperprodukcijo. Povečana konkurenca na tržišču in pa vse večje težave pri prodaji blaga ustvarjajo tendenco zniževanja cen. Tendenca zniževanja cen pa istočasno pomeni tendenco padanja dohodkovne mere in povprečne profitne mere. Proizvodnja bo čedalje manj rentabilna, kapital čedalje manj zainteresiran za nova vlaganja. Razvoj kapitalizma je zato istočasno razvoj v njegov propad. Težak položaj bo družbo silil k prehodu v novo, socialistično ureditev.

Karl Kautsky se je v to diskusijo vključil dvakrat. Najprej se je lotil kritike Bernsteina, potem pa še kritike Tugan-Baranovskega. Problem, ki ga Bernstein načenna, po mnenju Kautskega sploh ne obstoji. Bernstein meni, da sta Marx in Engels razvila teorijo »o veliki, obči krizi kot neizogibni poti v socialistično družbo«. To pa, po Kautskem, sploh ne drži. Čeprav sta verjela, da se morajo ekonomske razmere v kapitalizmu poslabšati, pa ne trdita da bo nujno prišlo do vsesplošne krize in zloma. Bistveno in originalno za njuno teorijo je, po Kautskem, da menita, da je »vse večja moč in zrelost proletariata« tisti odločilni dejavnik, ki bo uresničil prehod v socializem. Kautsky je v svojem obračunu z Bernsteinom menil, da bo Bernsteina utišal enostavno s tem, da se izogne teoretski diskusiji in da ves problem proglasi za neobstoječ. Toda ko je Tugan-Baranovski diskusijo ponovno izzval, je moral tudi Kautsky drugače reagirati. V svoji kritični oceni knjige Tugan-Baranovskega Teorija in zgodovina trgovskih kriz v Angliji je moral Kautsky jasno opredeliti svojo pozicijo. »Tako kot se povečuje nasprotje med kapitalom in delom v okviru vsakega naroda, tako mora naraščati tudi nasprotje med eksploatatorji različnih narodov v tisti meri, v kateri se zožuje svetovni trg (to zoževanje je, seveda, vedno relativno, t.j. vzeto je v odnosu do družbenih proizvodjalnih sil, absolutno pa se vse bolj razširja).«¹¹ Sam Tugan-Baranovski je trdil, da je bila kriza leta 1857 svetovna ekonomska katastrofa, »ki je za kratek čas vnesla zmedo v trgovinsko dejavnost vsega kapitalističnega sveta in pripeljala do popolnega zastoja«. Kautsky to tezo prevzame in tudi sam trdi: »Prav danes krize ne določajo nacionalna tržišča, temveč svetovno tržišče«. S tem je razprava o razvoju kapitalizma postala istočasno tudi razprava o tem, kakšni odnosi se med narodi vzpostavljajo. Na svetovnem tržišču ne deluje svobodna konkurenca, industrijske nacije svetovno gospodarstvo monopolizirajo z različnimi sredstvi: kolonialna osvajanja, zaščitne carine, karteli itd. Rezultat tega monopoliziranja je stalno zaostrovanje nasprotij med velikimi industrijskimi državami. Zato se vojna nevarnost ne zmanjšuje, temveč stalno povečuje. »Obdobje depresij je bilo obdobje miru, s povečanjem poslov pa je prišlo tudi do vojn.«¹² Če doslej vojaške pustolovščine niso »zanetile svetovnega požara«, je to treba pripisati dejstvu, da je nastala kriza v Rusiji. »Brez nje bi mi morda že imeli svetovno vojno.«¹³ Boj vladajočih kapitalističnih sil (»klik«) se bo nadaljeval. »Krize, vojne, katastrofe vseh vrst, to so lepi izgledi, ki jih pred nas postavlja razvoj v naslednjih desetletjih. Tako kot so se v zadnjih letih spremenile v dim sanje o prenehanju kriz s pomočjo kartelov, sanje o neopaznem, mirnem, postopnem osvajanju politične oblasti... tako bodo tudi dogodki naslednjih let pripeljali do tega, da se bodo zbrisale

tiste sanje, ki so nas slepile s tem, da so vojne in katastrofe stvar preteklosti in da se pred nami nahaja samo še ravna pot mirnega, spokojnega razvoja.«¹⁴

Čeprav je Hilferding čez nekaj let s trditvijo, da »ekonomski zlom sploh ne predstavlja racionalnega pojma«¹⁵ skušal ponovno izzvati diskusijo, pa je Kautski 1910. leta menil, da je revizionizem teoretično, ne pa tudi praktično, povsem poražen.

Samozadovoljstvo teoretikov socialne demokracije pa je trajalo samo še leto dni. Tedaj je Rosa Luxemburg objavila svoje glavno delo. Pričakali so jo z velikim presenečenjem in slabo zakritim besom. Osnovna teza R. Luxemburg je, da v izključno kapitalističnem zgodovinskem okolju akumulacija sploh ni mogoča. Zaradi tega kapital od svojih začetkov teži k ekspanziji v nekapitalistične sloje in dežele, uničuje predkapitalistične načine proizvodnje in njihove nosilce, teži v kolonializmu in imperializmu. Samo s stalno ekspanzijo na nova področja proizvodnje in v nove dežele je bil kapital od nekdaj sposoben, da sebi zagotavlja obstoj in razvoj. Ta ekspanzija vodi do konflikta med kapitalom in predkapitalističnimi družbenimi oblikami. Zato so nasilje, vojne, revolucije »življenjski element od začetka do konca«, kapitalistična akumulacija se širi na račun nekapitalističnih narodov in jih razjeda z vse hitrejšim tempom. Obča tendenca in končni rezultat tega procesa je izključna svetovna oblast kapitalistične proizvodnje. Ko bo to doseženo, tedaj bo prišla do veljave Marxova shema: akumulacija, t.j. nadaljnja ekspanzija kapitala bo postala nemožna, kapitalizem bo zašel v slepo ulico, ne bo več sposoben, da tudi naprej služi kot zgodovinski instrument razvijanja proizvodjalnih sil, dosegel bo svojo objektivno ekonomsko mejo. Luxemburgovi se zdi, da je popolnoma v skladu z Marxovo teorijo, če opusti predpostavke iz Kapitala. Marx tu predpostavlja, da je kapitalističen način proizvodnje edina in izključna oblika proizvodnje.¹⁶ »Menila sem, da moram tu začeti kritiko.«¹⁷ Če hočemo razumeti akumulacijo celotnega družbenega kapitala kot zgodovinski proces kapitalističnega razvoja, je ni mogoče razumeti, če enostavno zanemarimo vse pogoje te zgodovinske stvarnosti. »Akumulacija kapitala se kot zgodovinski proces prebija naprej od prvega do poslednjega dne, znotraj zgodovinskega okolja različnih predkapitalističnih formacij, v stalnem političnem boju in pod stalnimi ekonomskimi medsebojnimi vplivi.«¹⁸

Zato tega procesa in njegovih notranjih zakonov gibanja ni mogoče razumeti v »brezskrbni teoretski fikciji, ki vso to zgodovinsko okolje, ta boj in te medsebojne vplive razglaša za neobstoječe.«¹⁹

V samih kapitalističnih deželah obstojijo poleg kapitalističnih podjetij številna drobna obrtniška in kmečka podjetja. V sami Evropi pa poleg kapitalističnih držav obstojijo dežele, v katerih še vedno prevladuje kmečka in obrtniška proizvodnja, npr. Rusija, Balkan, Španija. In končno ob kapitalistični Evropi in S. Ameriki obstojijo celi kontinenti, na katerih imajo različni narodi »vse mogoče gospodarske oblike, od primitivnih komunističnih do fevdalnih, kmečkih in obrtniških.«²⁰ Vsi ti proizvodni načini obstojijo ne samo vzporedno s kapitalizmom, temveč se je med njimi in kapitalom od samih začetkov odvijala »živa menjava materij čisto posebne vrste«. V teh odnosih je kapital našel možnost, da lastno presežno vrednost realizira s ciljem nadaljnega kapitaliziranja, da se preskrbi z blagom za razširitev lastne proizvodnje in da si končno z uničevanjem nekapitalističnih proizvodnih oblik zagotavlja stalni dotok proletarizirane delovne sile. Obstoječa naturalna gospodarstva, družbeni odnosi in omejene potrebe patriarhalne kmečke proizvodnje se upirajo kapitalu. V takšnih primerih se kapital poslužuje »herojskih sredstev«: sekire političnega nasilja. V sami Evropi je bila prva gesta kapitala – nasilna sprememba fevdalnega naturalnega gospodarstva. Prvi akt (»svetovno zgodovinski porodni akt«) kapitala v prekomorskih deželah je podjarmljenje tradicionalnih skupnosti.

Z rušenjem primitivnih, naturalnih, patriarhalnih kmečkih odnosov v teh deželah si kapital odpira vrata za blagovno proizvodnjo in menjavo, spreminja njihove prebivalce v kupce kapitalističnega blaga in istočasno z direktnim ropanjem prirod-

nih in proizvodnih bogastev pospešuje lastno akumulacijo. Tako se kapitalizem, zahvaljujoč povezanosti z nekapitalističnimi družbenimi silami in deželami, stalno širi, vrši akumulacijo na njihov račun, a njih same počasi razjeda, da bi na njihovo mesto stopil sam. Kolikor več kapitalističnih dežel sodeluje »v tem lovu na akumulacijska področja« in kolikor so manjša nekapitalistična področja, ki so še odprta za svetovno ekspanzijo kapitala, toliko bolj ogorčen postaja medsebojni boj kapitalov za ta akumulacijska področja, toliko bolj se njihovo »križarjenje po svetovnem odru razvija v verigo ekonomskih in političnih katastrof: v svetovne krize, vojne, revolucije.«²¹ S temi procesi pa si kapital sam sebi pripravlja propad. S svojim širjenjem na račun nekapitalističnih oblik proizvodnje kapital sam »brezobzirnoma teži« k temu, da bo celotno človeštvo v resnici sestavljeno samo od kapitalistov in mezd-nih delavcev. Tedaj ne bo mogoče nikakršno nadaljnje širjenje, tedaj tudi ne bo mogoča akumulacija. Uveljavljanje te tendence istočasno pomeni zaostritev razrednih nasprotij in nastajanja svetovne gospodarske in politične anarhije. Pojavne oblike tega imperialističnega obdobja so »občeznane«: borba kapitalističnih držav za kolonije in interesne sfere, za možnosti plasiranja evropskega kapitala, internacionalni sistem posojil, militarizem, visoke zaščitne carine, dominantna vloga bančnega kapitala.²² »Izven vsakega dvoma je, da mora biti ekonomski koren imperializma izpeljan specialno iz zakonov akumulacije kapitala in da mora biti z njimi v soglasju, kajti imperializem v svoji celoti – glede na obče empirično zapažanje – ni nič drugega kot specifična metoda akumulacije.«²³ Bistvo imperializma je razširjanje vladavine kapitala iz starih kapitalističnih dežel na nova področja. Marxova analiza akumulacije je nastala v času pred pojavom imperializma. Zato je Marx predpostavljal, da lahko v svoji analizi gleda na svet kot na en sam narod in na kapitalističen način proizvodnje kot edini način, ki obstoji. Zato na osnovi Marxovih predpostavk ni mogoče analizirati imperializma. Problem, ki ga je Marx postavil in ki je ostal odprt v drugem delu Kapitala: kako se razvija akumulacija v krogu izključne oblasti kapitala – je ostal nerešen. Akumulacija je ravno zaradi teh okoliščin nemo-goča.

Imperializem je »zgodovinska metoda« za nadaljevanje eksistence kapitala. Ker kapitalizem – neposredno z militarizmom v svetu in doma – uničuje existenco nekapitalističnih slojev in slabša pogoje življenja vseh delovnih slojev, se dnevna zgodovina akumulacije kapitala spreminja v nepretrgano verigo političnih in družbenih katastrof ter konvulzij.

Zdi se, kot da bi Rosa Luxemburg s temi besedami napovedala dogodke, ki so se odigrali kmalu potem. V obdobju vojne se diskusija ni prekinila. V dvajsetih letih diskusija potem ponovno oživi z nezmanjšano ostrino. Diskusija kaže, da je minulo obdobje (I. svetovna vojna, oktobrska revolucija itd.) vsakdo izkusil po svoje. Rose Luxemburg ni več. Eno stran predstavlja Kautsky in Hilferding. Kautsky zavrže svojo prejšnjo teorijo o kronični depresiji. »Danes ni več mesta za pričakovanje, da bo kriza enkrat postala vseobsežna in dolgotrajna in da bo onemogočila nadaljnjo kapitalistično proizvodnjo in neizogibno vodila do zamenjave s socialistično ureditvijo.«²⁴ Hilferding je še jasnejši: »Jaz sem vedno zavračal vsako teorijo o ekonomskem zlomu... To teorijo so po vojni v glavnem zastopali boljševiki, ki so verjeli, da se sedaj nahajamo na robu zloma kapitalističnega načina. Nimamo nobenega razloga, da se tega bojimo.«²⁵ Drugo stran so predstavljali boljševiki: Lenin, Buharin itd., tretjo stran pa nasledniki Rose Luxemburg. V svojem delu Imperializem (1926) je Fritz Stenberg v bistvu ponavljal argumente Rose Luxemburg in dodal le malo svojih idej. Šele delo Henryka Grossmanna: Zakon akumulacije in zlom kapitalističnega sistema (1929) pomeni nov prispevek k spoznavanju zakonov akumulacije.

Leto dni preden bo prišel na oblast, leta 1916, Lenin »piše uničujoč napad na kapitalistične nacije zaradi njihove kolonialistične politike. Njegov Imperializem kot najvišji študij kapitalizma postane »ena najbolj vplivnih knjig stoletja in še vedno

formira mišljenje milijonov ljudi širom sveta.«²⁶ Kapitalizem je, po Leninu, prerasel »v svetovni sistem kolonialnega zatiranja in finančnega dušenja ogromne večine zemeljskega prebivalstva po peščici »naprednih« dežel. Ta »plen« si dele dva ali trije mogočniki, do zob oboroženi svetovni roparji (Amerika, Anglija, Japonska), ki pritegnejo vso zemljo v svojo vojno za razdelitev svojega plena.«²⁷ Lenin je najgloblje ekonomsko osnovo imperializma videl v monopolih. Nastanek monopolov zaradi koncentracije proizvodnje je »splošni in osnovni zakon sodobnega stadija v razvoju kapitalizma«. V svojem imperialističnem stadiju z monopoli po eni strani »izginejo do neke mere vzroki, ki dajejo pobudo za tehnični, pa tudi za vsak drug progres, za napredovanje«²⁸ (monopolu je svojstvena »težnja po zastoju in gnitju«), po drugi strani pa prihaja »do najbolj vsestranskega podružbljanja proizvodnje in vleče kapitaliste proti njihovi volji in zavesti v nekakšen nov red, v prehodni red od popolnoma svobodne konkurence do popolnega podružbljenjaka.«²⁹

Na svetovnem tržišču pa obstoji konkurenca med monopolnimi (nacionalnimi) kapitali. Ta konkurenca neprestano ustvarja monopolu nasprotno tendenco: zmanjševanje stroškov proizvodnje in povečanje profita z uvajanjem tehničnih izboljšav. Tako imamo v fazi imperializma opravka s konfliktom dveh nasprotnojučih si tendenc: tendenca monopoliziranja, ki se krepi z monopolom posedovanja prostih in bogatih kolonij, vodi k »zastoju in gnitju«, tendenca večje konkurence pa vodi k pospešenemu tehničnemu razvoju in podružbljenju proizvodnje.

Imperializem, ki je »po svojem ekonomskem bistvu monopolistični kapitalizem«,³⁰ ima štiri glavne manifestacije:

1. monopol nastaja iz koncentracije proizvodnje na zelo visoki stopnji njenega razvoja. Tako nastajajo monopolistične zveze kapitalistov: karteli, trusti. V začetku 20. stoletja popolnoma prevladajo v najrazvitejših deželah;

2. monopoli so vodili do povečanja »grabeža« najpomembnejših virov surovin. Monopolistično posedovanje virov surovin je zaostriло nasprotje »med kartelirano in nekartelirano industrijo«;

3. monopol je nastal iz bank. Banke so se spremenile v monopolistične organizacije finančnega kapitala. Finančna oligarhija, ki je z odnosi odvisnosti na gosto omrežila prav vse gospodarske in politične ustanove sodobne buržoazne družbe brez izjeme – je »najreliefnejši izraz tega monopola«;

4. monopol je nastal iz kolonialne politike. Glavni motivi kolonialne politike so: borba za izvire surovin, izvoz kapitala, vplivne sfere in posedovanje gospodarskega teritorija. Zato je za imperializem značilen zaostren boj za delitev in ponovno delitev sveta.

Akumulacija, ki se vrši v svetovnih razmerah, vodi do »neenakomernega« razvoja. V kapitalizmu je »enakomeren razvoj nemogoč« v posamezni deželi, prav tako pa tudi v svetovnih razsežnostih. »V celoti vzeto raste kapitalizem neizmerno hitreje kot prej, toda to naraščanje ne postaja samo na splošno neenakomernejše, temveč se kaže neenakomernost tudi še posebej v gnitju dežel z najmočnejšim kapitalom (Anglija).«³¹ Na eni strani nastaja majhna skupina najbolj razvitih industrijskih narodov, ki so tudi med seboj v boju za delitev sveta, na drugi strani pa številne eksploatirane nerazvite države, »države-dolžniki«. Leninu je povsem jasna vloga izvoza kapitala v revne dežele. Štiri najbogatejše države imajo skoraj 80 % svetovnega finančnega kapitala. »Skoraj ves ostali svet je tako ali drugače dolžnik teh držav in plačuje tribut tem državam – mednarodnim bankirjem.«³⁷ Z izvozom kapitala (ki v nerazvitih deželah najde »dobičkanosno« naložbo) se ustvarja »mednarodna mreža odvisnosti.«³³ Finančni kapital »odira dve koži z vola: prvič, dobiček, od posojila, drugič, dobiček od istega posojila, ko se troši izposojeni denar za nakup... izdelkov ali... materiala...«³⁴ Skoraj pravilo je, piše Lenin, da se kot pogoj za posojilo postavlja zahteva, »da se mora del posojila porabiti za nakup proizvodov dežele, ki daje kredite...«³⁵. Čeprav je Leninovo delo Imperializem po mnenju Tofflerja najvpliv-

nejša knjiga stoletja, pa se vsaj nekatere današnje vlade nerazvitih dežel vedejo prav v zvezi z najemanjem posojil tako naivno, kot da ne bi vedele kam to vodi. Monopolno visoki profiti dajejo kapitalistom najbolj razvitih držav ekonomske možnosti, da »buržoazirajo in del proletariata«. Tako nastaja zveza med imperializmom in oportunizmom. Lenin je s tem prelomil z (Marxovo) vero v revolucionarnost proletariata razvitih dežel, opisal ekonomske vzroke »oportunizma« in napovedal prebuditev revolucionarne zavesti proletariata v nerazvitih deželah.

Henryk Grossmann je v svojem delu *Zakon akumulacije in zloma kapitalističnega sistema* (hkrati s teorijo kriz, Leipzig 1929) razvil teoretski koncept za analizo akumulacije kapitala v svetovnih razsežnostih, mimo katerega ne more nihče, če noče, da se mu bo očitala teoretska in historična irelevantnost. Čeprav je od objave njegovega glavnega dela preteklo že 55 let, se zdi, kot da opisuje nekatere današnje pojave. Zapopadanje tendenc akumulacije kapitala mu je omogočilo ne samo razlago razmer njegovega časa, temveč tudi razumevanje delovanja teh tendenc v prihodnosti.

Eno centralnih vprašanj Grossmannovega dela je vprašanje svetovnega tržišča. O svetovnem tržišču in dejanski funkciji zunanje trgovine meščanska ekonomija ne ve ničesar. Pa tudi za marksistično literaturo je to šibka točka. Vzrok temu je to, da se ni razumelo »bistvo metodološkega postopka, na katerem temelji Marxovo delo...«. ³⁶ V Marxovem *Kapitalu* najdemo tako predpostavke, da je treba zunanjo trgovino izpustiti iz analize (»Pritegnitev zunanje trgovine v analizo letno reproducirane vrednosti proizvodov lahko torej samo moti, ne daje pa nobenega novega momenta niti k problemu niti k njegovi rešitvi. Zato jo je treba popolnoma izpustiti«), ³⁷ kot tudi predpostavko, da je »vzpostavljanje svetovnega tržišča« ena od treh glavnih dejstev kapitalistične proizvodnje ³⁸ in da »kapitalistična proizvodnja sploh ne obstoji brez zunanje trgovine.« ³⁸ Če Rosa Luxemburg in za njo tudi F. Sterberg trdita, da Marx v svojem sistemu ne upošteva ekonomske funkcije zunanje trgovine, potem to kaže, da ne razumeta predpostavk, na katerih je ustvarjeno Marxovo delo. Predpostavka, da ne upoštevamo v analizi obstoja zunanje trgovine in svetovnega trga, »ima samo začasno veljavnost... Dejavniki, ki so bili v prvem trenutku izključeni iz analize, se morejo, naravno, kasneje upoštevati. Prvotno dobljeno začasno spoznavanje se na ta način naknadno korigira in se ga uskladi z empirično stvarnostjo.« ⁴⁰

Marxovo tezo, da je svetovno tržišče »tako predpostavka kot tudi rezultat kapitalistične proizvodnje«, ⁴¹ se da po mnenju Grossmanna utemeljiti zgodovinsko kot tudi strukturno. Od samega začetka kapitalizma je kolonialna ekspanzija služila proizvodnji čim večje presežne vrednosti. V kolonialnih deželah se »vrši kapitalistična proizvodnja, čeprav samo formalno, kajti suženjstvo črncev izključuje svobodno menjavo dela, torej osnovo kapitalistične proizvodnje. Toda suženjsko delo črncev uporabljajo kapitalisti. Način proizvodnje, ki ga oni uvajajo, ni nastal iz suženjskega dela, temveč je nanj cepljen.« ⁴² Prav suženjstvo je dalo vrednost kolonijam. »Kolonije so ustvarile svetovno trgovino, a svetovna trgovina je pogoj velike industrije. Suženjstvo je torej ekonomska kategorija največjega pomena.« ⁴³

Na svetovno trgovino po Grossmannovem mnenju ne smemo gledati samo s stališča menjave. Zunanjo trgovino je treba podrobneje proučiti s stališča »oplojevanja kapitala«.

Masovna proizvodnja je bila od nekdaj inherentna zahteva samega kapitala. Ko postane povečevanje kapitala v mejah nacionalne ekonomije onemogočeno, postane razširitev tržišča življenjsko vprašanje kapitalizma. »Od tod tudi tendenca k naddržavnim imperialnim ustanovam, ki prihajajo na mesto nacionalnih držav. Kategorije, v katerih se danes misli, niso več države, temveč kontinenti.« ⁴⁴

Vprašanje delovanja zakona vrednosti in vprašanje razlike med vrednostjo in ceno proizvodnje v mednarodni menjavi, ni doslej, po Grossmannovem mnenju, še

nihče sistematično obdelal in ga postavil v okvire Marxovega sistema. Grossmann meni, da je povsem v skladu z Marxom, če trdi, da »se v mednarodni trgovini ne menjujejo ekvivalenti, ker tudi tu, kot na notranjem tržišču, obstoji tendenca izenačevanja profitnih mer, in se bo blago visoko razvite kapitalistične dežele, torej neke dežele s povprečno višjo organsko sestavo kapitala, prodajalo po cenah proizvodnje, ki so stalno večje od vrednosti, medtem ko se bo obratno blago dežel z nizko organsko sestavo kapitala pri svobodni konkurenci prodajalo po cenah proizvodnje, ki so po pravilu nižje od njegove vrednosti.«⁴⁵ Na ta način prihaja v okviru menjave do prenosa presežne vrednosti, proizvedene v nerazviti deželi v razvitejšo. Takšno menjavo je že Marx označil kot izkoriščanje revnih s strani bogatih dežel: »Tri delovne dni neke dežele se zamenjuje za en dan druge dežele. Zakon vrednosti je tu močno modificiran... V tem primeru bogatejša dežela izkorišča revnejšo tudi takrat, kadar zadnja v tej menjavi nekaj dobi.«⁴⁶ Tako kot v neki posamezni deželi lastniki, ki imajo višjo sestavo kapitala, s prodajo blaga po povprečnih cenah dobijo ekstraprofit, tako tudi dežele z najvišjim tehničnim razvojem na svetovnem tržišču ustvarjajo ekstraprofite na račun dežel, ki so na nižji stopnji tehničnega in gospodarskega razvoja.

Marx ni nikdar, meni Grossmann, pozabil poudariti svetovnega delovanja zakona vrednosti. V Teorijah o presežni vrednosti povsem jasno piše: »Večina poljedelskih narodov je prisiljena, da svoj proizvod prodaja pod njegovo vrednostjo, medtem ko se v deželah z razvito kapitalistično proizvodnjo poljedelski proizvod vzpne nad svojo vrednost.«⁴⁷ Tudi v Kapitalu najdemo misel, da razvitejši dežele »prodajajo svoje blago nad njihovo vrednostjo« in da to omogoča »favoriziranim deželam, da dobijo v menjavi več dela za manj dela.«⁴⁸

Nad vse aktualno pa je Grossmannovo stališče, da je pri prinašanju profita »od zunaj« povsem indiferentno, ali je eksploatirana država kapitalistična ali nekapitalistična. Na svetovnem tržišču notranja ureditev (to velja tudi za današnje socialistične dežele) nima nobene vloge, v svetovni menjavi je vse odvisno od svetovnih cen, zato v tej menjavi dežele z nizko organsko sestavo kapitala izgubljajo, dežele z visoko sestavo pa »profitirajo«. Proti dominaciji na svetovnem tržišču se zaostale dežele borijo s politiko zaščitnih carin in mislijo, »da so v zapiranju svojih meja našle sredstvo za obrambo pred nadmočnimi kapitalističnimi Leviatani.«⁴⁹ Toda razvite dežele, kadar je to v njihovem interesu, najdejo sredstva, da »razklenejo« to obrambo. Ta sredstva imajo viden »pomoči«, dejansko pa so to sredstva še večje podrejenosti.

Grossmannova misel, da vsaka »eksploatirana dežela lahko s pomočjo zunanje trgovine eksploatira še manj razvite dežele...«⁵⁰ pomeni zasnovano idejo o polarizaciji, konfliktnosti, napredovanju in nazadovanju nacionalnih ekonomij v svetovnem hierarhičnem ekonomskem sistemu, tj. ideje, ki sta jo v eksplicitni obliki razdelala Baran in Sweezy.

V svojih pogledih na konec kapitalizma se Grossmann noče odreči niti teoriji zloma niti teoriji razrednega boja. Grossmann zavrača Hilferdingovo stališče, da je teorija zloma mehanična in fatalistična, Grossmann hoče ohraniti tako teorijo zloma kot tudi teorijo razrednega boja. Točka, na kateri se ti dve teoriji združita, je vprašanje višine mezde. To vprašanje je vprašanje »ekonomskega boja« in »vprašanje politične moči.«⁵¹ Če bo kapitalu uspelo, da bo obdržal in povečal stopnjo presežne vrednosti s tem, da bo znižal mezde, bo to hkrati pomenilo »nadaljevanje eksistence kapitalističnega sistema na račun delavskega razreda, krepitev tendenc zloma bi se upočasnila in zato bi se konec sistema premaknil v prihodnost.«⁵² Reprodukcijski kapitalistični sistem je možna samo v večji stopnji eksploatacije dela. Če pa delavskemu razredu s politično močjo uspe zvišati mezde, bi to vodilo do zmanjševanja mere presežne vrednosti in do pospešitve zloma. Kljub temu pa ostane Grossmannova končna formulacija dvosmiselna: »Zlom kapitalizma, čeprav je pri

danih predpostavkah objektivno nujen in v pogledu trenutka njegovega nastanka eksaktno izračunljiv, vseeno ne more nastati »po sebi«, avtomatično v pričakovanem trenutku, zaradi česar bi ga bilo treba pričakovati.⁵³ Na ta način Grossmann združi objektivno, eksaktno izračunljivo in subjektivno, zavestno delovanje. Prepoceni bi bilo, če bi zaradi tega Grossmannu očitali eklekticizem, morda pa ta dvosmiselnost razkriva skrivnost vsake revolucije: radikalno subjektiviranje objektivnega.

Prvo desetletje po II. svetovni vojni ni bilo primerno za nadaljevanje te diskusije.⁵⁴ To je bilo obdobje, ko je bila, posebno v razvitem svetu, revščina »zmanjšana in omejena na ozko področje, medtem ko se je gospodarstvo kot celota širilo pod izrednimi zahtevami vojne, vroče in hladne«.⁵⁵

Baran in Sweezy s tezo, da je »kapitalizem od svojih začetkov v srednjem veku vedno bil mednarodni sistem«, nadaljujeta idejo Rose Luxemburg. Kapitalizem je bil vedno hierarhičen sistem z eno ali več vodilnih metropol na vrhu, s popolnoma odvisnimi kolonijami na dnu, z raznolikimi oblikami superordinacije in subordinacije med njimi. Te značilnosti so bistvene za funkcioniranje tako sistema kot celote kot tudi njegovih posameznih sestavnih delov. Tega dejstva pa niso zavračali samo buržoazni ekonomisti, pogosto so ga podcenjevali tudi marksisti. Za hierarhijo narodov je, po mnenju Barana in Sweezyja, značilen »zapleten sklop odnosov eksploatacije. Narodi na vrhu eksploatirajo v različnih stopnjah vse nižje sloje, prav tako tisti na posameznih nivojih eksploatirajo tiste pod seboj, dokler ne pridemo do najnižjega sloja, ki nima nikogar več, da bi ga eksploatiral. Istočasno pa skuša biti vsaka enota na določenem nivoju edini eksploatator kar največjega števila enot pod seboj. Tako imamo mrežo antagonističnih odnosov, v katerih se eksploatatorji borijo proti eksploatirancem in med seboj nasprotujoči eksploatatorji eni proti drugim«.⁵⁶

Tiste na vrhu lahko imenujemo »metropole«, tiste na dnu in blizu dna pa »kolonije«. Področje eksploatacije, iz katerega se več ali manj uspešno izključi ostale soteckmece, predstavlja »imperij« določene metropole. Teoretska zasluga Barana in Sweezyja je, da ponovno vpeljeta idejo o kapitalizmu kot mednarodnem sistemu in se s tem zoperstavita stališču, ki mednarodni sistem razume bodisi samo kot prostor mednarodne menjave, bodisi kot vsoto nacionalnih kapitalizmov. Tudi odnose eksploatacije razumeta bistveno bolj kompleksno. Razen narodov na vrhu in na dnu so vsi drugi narodi hkrati eksploatorji nižjih narodov in hkrati so eksploatirani od višjih. Vsi narodi, razen popolnoma odvisnih in nemočnih, imajo potrebo, da obdržijo in po možnosti izboljšajo svoj položaj v »eksploatacijski hierarhiji.«⁵⁷ Ne nazadnje si ta položaj zagotavljajo z vojaško močjo. Velikost vojaške moči je odvisna od položaja, ki ga narodi imajo v eksploatacijski hierarhiji in od ogroženosti njihovega položaja od drugih pretendentov.

Zakon kapitalističnega razvoja, ki se kaže tako v odnosih med metropolami in kolonijami kot tudi znotraj posameznih dežel, je zakon, da »kapitalizem povsod ustvarja bogastvo na enem polu in revščino na drugem«.⁵⁸ Blagostanje, ki je doseženo v posameznih deželah, ni zdravilo za revščino, bogastvo in revščina sta »siam-ska dvojčka«. Vsako stališče, da v kapitalizmu obstoji tendenca izenačevanja Baran in Sweezy označita za apologetsko.

V sredini šestdesetih let se diskusija na »levici« intenzivira. Zaslugo za teoretsko zastavitev vprašanja o konceptu načinov proizvodnje in o odnosih med ekonomsko, politično in ideološko instanco imata L. Althusser in E. Balibar (1965). V istem času Samir Amin (1967) sproži vprašanje o »neenakem razvoju«, A. G. Frank (1968) vprašanje o odnosu razvitosti (metropol) in nezadostne razvitosti (periferij), A. Emmanuel (1969) o »neenaki menjavi« med »razvitimi« in »nerazvitimi«, S. Amin (1970) o »akumulaciji kapitala v svetovnih razmerah«.⁵⁹

V istem času (tj. v sredini šestdesetih let) pa se pojavi nov tip razmišljanja o prihodnosti. Ta tip razmišljanja – futurologija – si za svoj predmet postavi prihodnost. Od sredine šestdesetih let pa do danes⁶⁰ je v svetu nastalo na stotine individualnih in skupinskih, institucionalnih in neinstitucionalnih scenarijev, projekcij, prospekcij, napovedi, predvidevanj, programov itd. prihodnjega razvoja.

Sam Cole⁶¹ je primerjal poglede šestnajstih glavnih futurologov (skupin) in pokazal, da se njihovi pogledi na okolje, tehnologijo, prebivalstvo, gospodarstvo, institucije, moralo, hrano, surovine in energijo razlikujejo od najbolj optimističnih do najbolj pesimističnih predvidevanj.

Kahn (Leto 2000, 1967), pristaš zmernega optimizma, meni, da se bo rast nadaljevala in krepila politična stabilnost. Prišlo bo do postopnega napredovanja k postindustrijski družbi, obstajale bodo nekatere omejitve v proizvodjanju hrane, glede surovin in energije ne obstojijo razlogi za zaskrbljenost, okolje bo mogoče ohraniti z novimi tehnikami, prebivalstvo se bo sicer eksponentialno povečevalo, toda dežele v razvoju se lahko izognejo demografski eksploziji. Gospodarstvo bo dosegalo visoko rast, spremeniti pa se bo morala narava družbenih institucij, ki bodo morale zagotavljati večjo svobodo izbire.

Spengler (Ekonomist in problem naseljenosti, 1966) meni, da se večajo razlike med bogatimi in revnimi in da se v revnih deželah kažejo izrazite maltuzijanske značilnosti. Prepad med bogatimi in revnimi bi se lahko premostil v naslednjih 50-tih letih le, če se bi proizvodnja hrane povečala za 300% in če prebivalstvo ne bi več naraščalo. Obstoji resna nevarnost, da se poruši »naravno ravnotežje«. V revnih deželah tudi uporaba najnovejše tehnologije ne bo mogla rešiti poglavitnih problemov. Najhujši problemi do leta 2000 bodo nastali, če se bo število prebivalstva povečalo na 50 milijard. Ker kontrola rasti prebivalstva ne bo nastala sama po sebi, bo moralo priti do ekonomskih kazni za tiste dežele, ki ne bodo uveljavile kontrole.

Ehrlich (Prebivalstvo, resursi, okolje – ekološki problemi, 1970) meni, da je en del sveta že preveč razvit in da temu delu grozi ekološki propad. Položaj revnih dežel se slabša, meje svetovne proizvodnje so skoraj že dosežene in tudi morebitni novi presežki ne bodo preprečili lakote. Čeprav bo mogoče pridobivati energijo brez omejitev, to ne bo ničesar rešilo, saj so razpoložljive surovine omejene. Nadaljnja industrializacija bo resno ogrozila okolje in kdor pristaja na tehnološki optimizem, samo izpričuje svoje neznanje. Zemlja je že sedaj prenaseljena in če ne bo prišlo do kontrole, se bo zaradi povečanja revščine povečala stopnja smrtnosti.

Forester (Dinamika sveta, 1971) predvideva, da bo zaradi pomanjkanja resursov prišlo do propada sedanjih usmeritev. Industrializacija je nevarnejša kot pa prenaseljenost. Za prihodnost bo značilna nizka rast in neenakomerna delitev. Že sedaj materialne omejitve povzročajo velikanski obseg lakote. Zaloge surovin bodo ob eksponentialni rasti njihove uporabe zadostovale za naslednjih 250 let, toda do popolnega razsula svetovnega gospodarstva bo prišlo že mnogo prej. Ker se stalno prekoračujejo kritične meje onesnaževanja okolja, bo že v naslednjih petdesetih letih prišlo do ekološkega propada. Prizadevanja, da se revne dežele industrializirajo, so nesmiselna, saj se bodo morale bogate dežele vrniti v svojem razvoju za eno generacijo nazaj.

Meadows (Meje rasti, 1972) misli, da bodo meje rasti dosežene v prihodnjih 100 letih. Če ne bo človeštvo zmoglo zmanjšati rasti prebivalstva, bo kaj hitro soočeno z vprašanjem svojega propada. Zaradi »zakona vse večjih stroškov«, bo v naslednjih 100 letih propadlo kmetijstvo. Zaradi eksponentialne rasti uporabe surovin, bo surovin zmanjkalo že čez 50 let, čeprav bo energije zaradi uporabe nuklearne energije dovolj. Onesnaževanja okolja ne bo mogoče odpraviti, ker bodo tudi stroški zaščite okolja eksponentialno rasli. Povsem neupravičen je optimizem o »poceni« tehniki. Če se človeštvo hoče izogniti propadu, bo moralo ustvariti povsem novo obliko člo-

veške družbe, družbe, ki bo temeljila na zaustavljeni rasti ekonomije in prebivalstva in na veliko večjih moralnih resursih.

Heilbroner (Uvid v človekovo usodo, 1974; Poslovna civilizacija v zatonu, 1976) meni, da bo v svetu zavladal ali totalitarizem ali anarhija. V revnih deželah se bodo še izraziteje kazale maltuzijanske značilnosti. Edino velika katastrofa bo upočasnila stopnjo rasti. Osnovni problem sveta je ekološki problem: potrebe po surovinah presegajo ekološke možnosti, problemi energije in odpadkov so vse težje rešljivi. Edino če se bo opustilo industrijsko obliko proizvodnje in če bo uspelo razviti tehnologije, ki ne bodo onesnaževale okolja, se bo možno izogniti ekološkim mejam. Glavne ovire, da prebivalstvo ne bo naraščalo, bodo lakota in bolezni. Glavne probleme bo mogoče rešiti le, če bo obstajala avtoritarna oblast, to pa pomeni, da bo prišlo do nepredstavljive stopnje kontrole javnosti, prisiljevanja in podrejanja.

Dumont (Utopija ali nekaj drugega, 1974) predvideva, da bo, če se bodo nadaljevala sedanja gibanja, prišlo do povečanja neenakosti, poglobljanja konfliktov in napetosti. Kmetijska proizvodnja ne bo mogla, ker so ji inherentne neprestavljive meje, proizvajati zadosti hrane. Vse izjave o velikih možnostih pridobivanja hrane so sumljive. Moderna tehnologija je draga in nevarna (uporaba nuklearne energije). Že 4 milijarde prebivalstva (1975) je preveliko število glede na razpoložljive resurse. Bogate dežele bodo morale preiti na polasketizem in dajati večjo pomoč revnim. Svetovne organizacije bodo morale dobiti pravico nadzora nad nacionalnim planiranjem. Človeštvo bo prisiljeno, da se vrne k enostavnejšim oblikam življenja in k etiki strogosti.

Schumacher (Malo je lepo, študija ekonomije kot zadeva ljudi, 1973) meni, da se bo človeštvo, če ne bo popravilo svojih napak, srečalo z uničenjem okolja, z energetskim pomanjkanjem in z vse slabšim načinom življenja. Največje dileme, ki so postavljene pred človeštvo, so izbor tehnologije in institucij. Sama tehnologija je postala tako kompleksna, da so za njeno funkcioniranje potrebne velike in kompleksne institucije, nad katerimi ljudje nimajo več pregleda. V načelu ne bi smelo primanjkovati hrane, surovin in energije, vendar so zaloge v nevarnosti zaradi instrumentalističnega odnosa, onesnaženost okolja bo čedalje večja. Edino če se bo prešlo z ekonomske racionalnosti na humanistično gospodarstvo, če bodo humanistične vrednote prevladale nad instrumentalističnimi, če se bodo ustvarile institucije, ki bodo ustrezale človeku, če se bo humaniziralo človeško okolje, se bo človeštvo lahko izognilo pogubnim posledicam.

Mesarovic in Pastel (Človeštvo na razpotju, 1974) sta mnenja, da so svetovni problemi tako medsebojno povezani, da zahtevajo »globalen pristop«. Regionalne krize se danes izražajo kot motnje svetovnega gospodarstva. Zato je probleme prihodnjega razvoja možno ustrezno ovrednotiti le s stališča obstoja svetovnega sistema. Nosilec razvoja tehnologije, ki se bo razvijala eksponencialno, je razvit svet. Tudi povečanje proizvodnje hrane je možno doseči le v bogatih deželah. Nuklearna energija je »faustovska pogodba«, zato se je treba orientirati na sončno energijo. Za vsako porušenje naravnega ravnotežja se bo narava maščevala človeku. Ker je svet danes medsebojno povezan in soodvisen, mora človeštvo razviti globalne institucije. Le s tem bo mogoče doseči organsko rast svetovnega gospodarstva in usklajeno ekonomsko sodelovanje. Razvite dežele bi morale dajati 5 % ND investicijske pomoči revnim.

Leontief (in skupina) misli (Bodočnost svetovnega gospodarstva, 1976), da se razlike med razvitimi deželami in deželami v razvoju ne bodo zmanjšale do leta 2000. Da bi se te razlike zmanjšale, bi morale dežele v razvoju dosežati veliko višje stopnje rasti, kot pa jih dosežajo. Dejanske razmere so ravno obratne: razvite dežele dosežajo višje stopnje rasti in tako se prepad samo še bolj pogloblja. Do leta 2000 bodo razvite dežele uporabljale tehnologijo, ki so jo v ZDA uporabljali v 70-tih letih. To bi omogočilo, da bi se v kmetijstvu lahko povečali donosi za 2–3 krat. Su-

rovine in energija ne bi smele predstavljati večjih problemov, problem sploh ni v pomanjkanju, temveč v racionalnem trošenju. S sodobno tehnologijo je možno odpraviti onesnaženost okolja. Stroški so sicer veliki, toda ne nad realnimi možnostmi. Naglo širjenje mednarodne trgovine bo zahtevalo tudi pomembne spremembe v svetovni gospodarski ureditvi in s tem tudi v revnih deželah, ki bodo izvršile dalekosežne institucionalne spremembe.

Kaya (in skupina) predvideva možnost (v delu Globalne omejitve in nova vizija razvoja, 1974), da se bodo dežele v razvoju znašle v popolnoma brezizhodnem položaju. Revščine ne bo mogoče odpraviti, če napredne dežele ne bodo reformirale sedaj uveljavljene mednarodne delitve dela. Nerazvite dežele ne morejo svojega razvoja planirati izključno na kmetijstvu, izkoristiti morajo svoje surovine in energijo. Medtem ko se surovine ne bodo izčrpale v bližnji prihodnosti, pa vse večje povpraševanje po energiji grozi s še večjo energetske krizo. Stopnja rasti prebivalstva je obratno sorazmerna z velikostjo dohodka po prebivalcu. Avtarkija ni rešitev za razvoj.

Herrera (in skupina) že z naslovom svojega dela (Katastrofa ali nova družba?, 1976) odpira temeljno dilemo sodobnega sveta. Katastrofa ni nekaj, kar čaka človeštvo v prihodnosti, katastrofa je vsakodnevna stvarnost v revnih deželah. Do leta 2000 bodo dežele Afrike in Azije imele izredno velike težave. Revščina ni posledica materialnih omejitev, povečanje prebivalstva tudi ni glavni vzrok revščine. Revne dežele ne bodo mogle same, brez zunanje pomoči, odpraviti revščine. Surovine se izkoriščajo ob vse manjših stroških, fosilna goriva se bodo izčrpala v naslednjih 100 letih, energija nuklearne fuzije pa je »neizčrpna«. Tehnologija že sedaj raste hitreje kot potrošnja, če bi revne dežele imele tehnologijo, bi proizvodnja preseгла rast prebivalstva. Do sprememb v dosedanem razvoju lahko pride le na osnovi radikalnih družbenopolitičnih reform, le s pojavom novih socialističnih dežel po svetu.

Tinbergen (Preoblikovanje mednarodne ureditve – poročilo Rimskemu Klubu, 1976) vidi v političnih silah poglavitne dejavnike ohranjanja ali spreminjanja obstoječih odnosov med bogatimi in revnimi deželami. Tretji svet prehaja iz obrambe v napad. Enakopravno ureditev je moč doseči le s spremembami v delitvi moči. Enakopravnost pa tudi pomeni, da bogati in revni vidijo, da se njihovih problemov ne da reševati ločeno. Velik del obdelovalnih površin se že obdeluje, preostale rezerve pa bodo postale močno orožje ekonomske vojne. Bojazen pred izčrpanostjo surovin so pretirane, rezerve v morju so zelo velike. V naslednjih desetletjih bo razvita tehnologija, ki bo rešila večino današnjih problemov. Največji prepad med industrijskimi deželami in deželami tretjega sveta obstoji na področju znanstvenega in tehnološkega razvoja. Zmanjšanja rasti prebivalstva ne bo mogoče doseči brez dviga življenjske ravni v nerazvitih deželah. Življenjska raven pa ni nekaj izključno kvantitativnega, poudarek je treba dati kvaliteti. Revne dežele morajo zavreči težnje po zapadnjaškem načinu življenja. Zavreči je treba tudi vojno mentaliteto in razvijati mentaliteto miru. Človeštvo so potrebne globalne rešitve, uskladiti je treba interese multinacionalk in dežel tretjega sveta.

Modzhinska in Stephanyan (v delu: Bodočnost družbe-kritika sodobnih meščanskih filozofskih in družbenopolitičnih koncepcij, 1973) zavračata neomaltuzijanska stališča. Že danes se napoveduje socialistična postindustrijska družba. Glavna ovira družbenih sprememb niso tehnične možnosti ali finančna sredstva, temveč obstoječa (predvsem kapitalistična) struktura družbe. Povečevanje revščine nikakor ni nujnost, celo puščave je možno spremeniti v »bujne sadovnjake«. Tudi pomanjkanje surovin je samo navidezno, prav tako je brez osnove strah pred energetskim pomanjkanjem – energija fuzije je neizčrpna. V zaščiti okolja lahko nastanejo resni problemi, toda človekovo obvladovanje narave se bo pokazalo šele takrat, ko bo s planiranjem zaščitil vse svoje okolje. V naslednjih 20–30 letih bo proces proizvod-

nje doživel revolucionarne spremembe. Naraščanje prebivalstva je odvisno od družbenega razvoja. Resnično humane in visoko moralne odnose med narodi vseh dežel bo mogoče doseči le z odpravo kapitalistične in imperialistične oblike rasti, t.j. le s socialistično preobrazbo sveta.

Kosolapov (Človeštvo leta 2000, 1976) predvideva da bo naslednja četrtna stotletja burna in dinamična, da pa bo prišlo do formiranja globalne zveze narodov sveta. Svetovni revolucionarni proces se odvija vzporedno z znanstveno in tehnološko revolucijo. Napredek v rastlinski genetiki bo omogočal večkratno povečanje kmetijskih pridelkov. Tudi pri uporabi surovin ni omejitev, saj se bodo čedalje bolj uporabljale sintetične surovine biološkega izvora. Tehnologija se bo »ekologizirala«, odnos človeka in narave bo temeljil na znanstvenih osnovah. Do leta 2000 bo povprečna življenjska doba 100 let. Popolnoma bodo odstranjeni vsi sledovi družbenega izkoriščanja in neenakosti, nastal bo enakopraven svetovni sistem ekonomskih odnosov med deželami.

Kahn, Brown in Martel (Naslednjih dvesto let, 1976) predvidevajo, da se bosta v naslednjih dvesto letih na več ali manj naraven in neboleč način uskladila število prebivalstva in ekonomska rast. Nastala bo postindustrijska družba. Proizvodnje ne bodo več omejevali materialni resursi. Tudi če se bi poraba surovin povečala za šestdesetkrat, človeštvo ne bo ostalo brez surovin. Stroški proizvodnje energije se bodo vse bolj zmanjševali. Ekološko ravnotežje bo možno obdržati tako ekonomsko kot tudi tehnološko. Vzpostavljena bo svetovna tehnološka enotnost, transfer tehnologije v nerazvite dežele ne bo predstavljal večjega problema. Gospodarstvo bo selektivno, raznovrstno in globalno. Treba pa bo vzpodbujati razvoj moralnih vrednot.

Seznam avtorjev,⁶² ki so relevantni za našo problematiko, bi lahko poljubno nadaljevali. Toda ni naš namen, da bi dali izčrpen prikaz te problematike. Naš namen je, da pokažemo, da je tako videnje prihodnosti kot tudi razumevanje sedanosti in obstoječih tendenc odvisno od določenih osnovnih predpostavk posameznega avtorja ali skupine. Razlike, ki smo jih zasledili pri obravnavanih avtorjih, so tolikšne, da je treba opustiti misel, da je možno ustvariti obče veljaven in enosmiseln »scenarij«. Če skušamo navedene avtorje razvrstiti samo na osnovi tega, ali menijo, da je možno, da ljudje svet spremenijo, vidimo, da se odgovori gibljejo od popolnega pesimizma o možnosti kakršnih koli zavestnih odločitev, preko ideje o avtomatičnem harmoničnem razvoju, do stališča, da znanstveni in tehnološki napredek omogoča ljudem, da zavestno obvladujejo ne samo naravne, temveč tudi družbene procese. Že pri površnem pregledu idej avtorjev vidimo, da je ocena sedanosti in prihodnosti odvisna od nekega temeljnega »svetovno nazorskega«, ⁶³ ideološkopolitičnega, družbenopolitičnega – in mi bomo dodali – teoretskega stališča. Kolikor bi razlike med posameznimi pogledi pojasnjevali samo na osnovi svetovno nazorskih in ideološkopolitičnih razlik, bi bila vsakršna diskusija o teh razlikah povsem nesmiselna, saj o izključno vrednostnih stališčih ni mogoče racionalno razpravljati. S tem ne zanikamo, da svetovnonazorske opredelitve nimajo vpliva na znanstveno teoretično pozicijo posameznega avtorja. Zagovarjati želimo samo tezo, da je v evropski kulturi nastala neka posebna oblika znanja (t.j. znanost), ki ima svoja pravila utemeljevanja, preverjanja in zavračanja izjav ali sistema izjav. Ta oblika znanja temelji na predpostavki, da so ljudje racionalna bitja, ki znotraj določenih meja lahko na osnovi racionalnih argumentov sprejmejo ali ovržejo določene izjave. Vztrajanje pri svetovno-nazorskih razlikah pa pomeni vztrajanje na predpostavki, da so ljudje predvsem nezavedno, vrednostno, emocionalno opredeljena bitja, ki niso zmožna racionalne diskusije.

Eden prvih, ki je uvidel, da so pogledi na prihodnost odvisni od nekega osnovnega stališča, je bil prav H. Kahn. Kahn najprej razlikuje »dve temeljni in povsem različni predstavi (ali modela) o perspektivi..., ki smo ju označili kot neomaltuzijsko in kot tehnološko-razvojno (technology-and-growth) stališče«. ⁶⁴ Prvo stali-

šče je moderna verzija zgodnjih idej Thomasa Malthusa (Malthus je v kasnejših delih svoje ideje korigiral in dopolnil), ki je trdil, da bo prebivalstvo naraščalo hitreje, kot pa se bo povečevala proizvodnja hrane, kar bo povzročilo, da bo lakota stalni spremljevalec človeštva. Nasprotno stališče pa izhaja iz predpostavke, da se bo v naslednjih sto letih proizvodnja toliko povečala, da se bodo lahko zadovoljile osnovne potrebe človeštva. Vsako od teh dveh stališč Kahn razdeli še na ekstremno in zmerno stališče in tako dobi štiri osnovna stališča: (A) prepričani (ekstremni) neomaltuzijanec, (B) zmerni pesimist (oprezni neomaltuzijanec), (C) zmerni (oprezni) optimist, zagovornik tehnologije in rasti in (D) ekstremni optimist (zanesenjak tehnologije in rasti).

Za stališče A je značilno, da meni, da je večina neobnovljivih naravnih resursov omejenih. v naslednjih 50-tih letih bomo izčrpali⁶⁵ številne kritične surovine. Ker so surovine omejene (»kolač se nenehno zmanjšuje«), bi vsaka rast, ki bi bogate naredila še bogatejše, revne naredila še bolj revne. Nadaljnji razvoj tehnologije ni nikakršna rešitev, saj bi s tem samo še hitreje prišlo do izčrpanja surovin. Institucionalne, ekonomske, politične in ideološke razlike med državami so tako nepremostljive, da glavnih problemov enostavno ni mogoče rešiti. Sedanja rast prebivalstva in proizvodnje je že dosegla nesorazmerje, ki se lahko konča samo tragično. Nova odkritja surovin in nove tehnologije lahko katastrofo samo začasno odložijo, ne morejo pa je preprečiti. Obstoječi ekonomski mehanizmi rasti samo povečujejo prepad med peščico bogatih in večino revnih dežel.⁶⁶ Industrializacija tretjega sveta bi te dežele naredila samo še bolj odvisne od bogatih. Če ne bo prišlo do radikalnih sprememb (prenehanje rasti v bogatih državah, pomoč nerazvitim) bo 21. stoletje videlo največjo katastrofo v zgodovini. Milijarde ljudi bodo umrle od lakote in v vojnah, ki bodo nastale zaradi čedalje manjših količin surovin. Ostalo človeštvo bo živelo popolnoma podrejeno surovim avtoritarnim režimom.

Pristaši stališča B menijo, da je prihodnja razpoložljivost starih in novih surovin nujno negotova. Poleg tega so ocene o razpoložljivih surovinah narejene za dosedaj znane in uporabljive surovine ter na osnovi nadaljnje eksponentne rasti potrošnje surovin. Zaradi padanja profitne mere bo sicer prihajalo do stalnega tehnološkega revolucioniranja, vendar bo ravno to povečalo izčrpanost surovin. Hitrost sprememb, naraščajoča kompleksnost in vse večji konflikti interesov bodo povzročili še nadaljnjo poglobljanje prepada med bogatimi in revnimi, prepada, ki bo dobil katastrofalne značilnosti. Katastrofa je še toliko bolj verjetna, ker se k obstoječim problemom pristopa z neustreznim planiranjem, zapoznelo in z neznanjem. En del človeštva je že dosegel stopnjo, ko je vsaka nadaljnja rast nesmiselna in ko ni več v službi človeških vrednot. Nadaljna rast potrošnje sploh ni več potrebna. Zaradi drastičnega padanja dohodka v nerazvitih deželah se pri njih lahko pojavijo nevarne reakcije. Svetovne konflikte, ki lahko nastanejo, je mogoče preprečiti le s pravičnejšo delitvijo dohodka. Nerazviti imajo možnost, da se izognejo napakam, ki so jih naredili razviti: onesnaženost, prenaseljenost, urbani nered, popolna instrumentalizacija – in s tem ohranijo svoje življenjske, kulturne in ekološke vrednote. Nacionalni dohodek sploh ni merilo bogastva, visoka tehnologija ni isto kot kvaliteta življenja, avtomacija ni isto ko človeško zadovoljstvo. Morda se bo človeštvo streznilo šele po prvi naslednji tragediji.

Oprezni optimisti (stališče C) napovedujejo nadaljnji ekonomski in tehnološki napredek. Bogati bodo res postajali še bogatejši, toda tudi revni bodo manj revni. Z znižanjem stroškov energije in hrane bo mogoče ustvariti presežke, s katerimi se lahko odpravi lakoto in pomanjkanje v nerazvitih deželah. Treba pa je biti previden in že vnaprej predvideti možne nevarnosti neustrezne rasti, onesnaženosti okolja itd. Do večje veljave bosta morali priti javna regulativa in mednarodno sodelovanje. Kljub nadaljnjemu povečevanju števila prebivalstva (tudi na 30 milijard) bo mogoče vzdrževati boljši življenjski standard, kot je danes. Čeprav so današnje ocene precej

nezanesljive, pa se vseeno zdi, da so družbene in kulturne sile v razvitih in tudi nerazvitih deželah tako močne, da lahko napovedujemo dva do trikrat večjo proizvodnjo, kot je današnja proizvodnja na prebivalca ZDA. Novi viri energije, nove tehnologije bodo omogočali prilagodljivo reagiranje na možne težave in nevarnosti. Grožnja absolutne revščine (t.j. možna splošna lakota) v svetovnih razmerah bo kmalu za vedno izginila. Industrializacija nerazvitih se mora nadaljevati. Bogače dežele bodo povečale obseg tehnične pomoči. Ker pa niso pripravljene deliti svojih nacionalnih dohodkov preko določene meje, se bo razvoj v nerazvitih nadaljeval le z opiranjem na lastne sile. Poleg ekoloških, zdravstvenih itd. nevarnosti, bo nadaljnja rast ogrozila nekatere dosedanje vrednote. Toda tisto, kar za neko skupino predstavlja vrednoto (npr. nedotaknjenost krajine), bo druga skupina uničila (npr. s hidrocentralami ali naftovodi) in bo to novo ureditev prostora ocenjevala kot vrednoto. V 21. stoletju bo nastala svetovno razširjena postindustrijska ekonomija, ki ne bo več poznala revščine in pomanjkanja.

Ekstremni optimisti (zanesenjaki tehnologije in rasti – stališče D) ocenjujejo, da ne obstajajo prepričljivi dokazi, da se bodo v prihodnosti pojavile kake pomembnejše meje in ovire rasti. Če že obstajajo kakšne meje rasti, ki naj bi izvirale iz »omejenosti zemlje«, se lahko prevladajo z izvenzemeljskimi viri. To ni nobena utvara, izkoriščanje izvenzemeljskega prostora je že skoraj dosegljivo. Nekateri sedanji problemi izvirajo iz neustrezne uporabe tehnologije in investicij, toda za vse te probleme obstaja zdravilo. Tehnologija, ki je probleme ustvarila, probleme lahko tudi reši, če to človeštvo hoče in si za rešitev tudi prizadeva. Sodobne komunikacije, informacijski sistemi, visoko razvita organizacija omogočajo hitro prilagajanje spremenjenim razmeram in tudi hitro iniciranje sprememb. Nove tehnologije v agronomiji, elektroniki, genetiki, energetiki, informatiki, izkoriščanje novih virov surovin (npr. iz oceanov) bodo povečali možnosti, da človeštvo reši svoje probleme. Človeštvo vstopa danes v najustvarjalnejše in najekspanzivnejše obdobje svoje zgodovine. Zahodna civilizacija je potrebovala 200 let, da je odpravila občo revščino in ustvarila občo blaginjo. Zahvaljujoč obstoječi tehnologiji, bodo nerazvite dežele to stanje lahko dosegle v 50 letih. Večina problemov ne izvira iz pomanjkanja in omejenosti naravnih virov, temveč iz neustreznega upravljanja. Čeprav ne vemo za končne cilje in rešitve, pa se lahko trdi, da so v le-te vključene takšne rešitve, kot je »Sončna civilizacija«, kvalitetnejše življenje na zemlji, odprava revščine itd. Nevarnosti obstoje, toda obstajale so vedno. Človek se mora smelo in odprto soočiti s prihodnostjo – kajti ravno on je tisti, ki to prihodnost določa.

Glavna slabost Kahnove klasifikacije stališč o prihodnosti je v tem, da se ustvarja videz, kot da bi bili pogledi na sedanost in prihodnost odvisni predvsem od »razpoloženjsko-karakternih« (pesimizem – optimizem) značilnosti, ne pa od nekega osnovnega teoretskega koncepta, s katerim se razlaga tako sedanost kot tudi prihodnost. Predvidevanje prihodnosti je čisto prerokovanje, če ni povezano z neko teoretsko razlago sedanosti in to takšno teoretsko razlago, ki iz določene izkustvene razvidnosti formulira tendence,⁶⁷ ki so prisotne že sedaj in ki naj bi bile ob določenih predpostavkah odločilne v prihodnosti. Več znanost ne more in ne sme.

Eden tistih, ki ga ni zadovoljila Kahnova klasifikacija pogledov na prihodnost, je Jan Miles. Miles meni, da so Kahnove štiri različne slike prihodnosti samo štiri različne predpostavke maltuzijskega problema (odnos med številom prebivalstva in količino proizvedene hrane) in da nam takšno razvrščanje »zakriva pomembne razlike v njihovih političnih in ekonomskih opredelitvah.«⁶⁸ Prav tako se Milesu zdi neustrezno razvrstiti avtorje na Keynesijansko, marksistično in neoklasično šolo. Te šole niso nespremenljive in monolitne. Neoklasični ekonomisti se med seboj ne strinjajo o monetarnem problemu, utemeljenosti poseganja države v ekonomijo, o vlogi multinacionalnih korporacij. Marksisti se ne strinjajo glede padanja profitne mere, sestave delavskega razreda itd. Protislovna razumevanja svetovnega razvoja

izvirajo iz razlik med svetovnimi nazori posameznih avtorjev. Tri temeljne svetovne nazore se lahko po Milesu razume »kot tri različna politična stališča: konservativno, reformistično in radikalno«. ⁶⁹

Miles sam priznava, da je to razvrstitev, ki »vnaša red v množico raznovrstnih spisov«, prevzel od Barratt-Browna ⁷⁰ in Gilpina. ⁷¹ Svetovni nazori so pravzaprav politična stališča, ki »razvijajo svoje analize iz teoretskega aparata različnih tradicij družbene in ekonomske misli«. ⁷²

Konservativne analize se naslanjajo na neoklasično šolo ekonomije, strukturalizem in funkcionalizem. Teoretski izvori konservativnih pogledov so dela Adama Smitha, Durkheima, Pareta, K. Popperja kot socialnega filozofa, P. T. Banerja, H. Johnsona, M. Friedmana, R. A. Dahla, M. Olsona in T. Parsonsa. Za te analize je značilno, da družbo razumejo kot sistem elementov, ki obstojijo kot funkcije delovanja celote. Družbene spremembe nastajajo evolucijsko in s postopnim širjenjem: nove ideje, tehnologije in institucije nastajajo iz potrebe, da se zagotovi učinkovitejše funkcioniranje družbe kot celote. Idealno družbeno ureditev se prikazuje kot ravnotežje, ki se vzdržuje z liberalnimi ekonomskimi ukrepi brez prevelikega vmešavanja države.

Glavni predstavniki reformističnega svetovnega nazora so J. M. Keynes, Heilbroner, Daniel Bell, J. K. Galbraith, G. Myrdal, Fortuda in R. Dahrendorf. Od konservativcev se razlikujejo predvsem v tem, da ne verujejo v avtomatično ravnotežje, če vsakdo sledi svojim interesom. ⁷³ Po njihovem mnenju lahko na osnovi svobodnega tržišča nastanejo nerešljivi problemi: nezaposlenost, onesnaževanje okolja, neracionalno izkoriščanje resursov, družbeni konflikti itd. Intervencija države mora biti takšne regulativne narave, da ohranja liberalizem interesov in pluralistično upravlja, a da hkrati onemogoča nestabilnost in neurejenost, ki sta značilni za neregulirane družbene sisteme.

Radikalni svetovni nazor v glavnem temelji na marksistični in neomarksistični (vključujoč tudi anarhistične in libertinske) usmerjenosti. Glavni predstavniki te usmeritve so: Ernst Mandel, Samir Amin, Andre G. Frank, Ralph Miliband, Herbert Marcuse in Perry Anderson. Glavna ideja te usmeritve je ideja dialektične povezanosti ekonomije, politike in ideologije. Družbene spremembe se ne dogajajo po mirni evolucijski poti. Temeljni cilj teh analiz zato ni samo spoznanje »objektivne logike razvoja«, gre jim tudi za to, da se glavne družbene sile (delavski razred v klasičnem marksizmu, kmetje v maoizmu) osvestijo svojih zgodovinskih nalog v spreminjanju družbe. Le družba, ki bo podružbila proizvajalna sredstva, bo lahko odpravila kapital, državo, stihijno in anarhično tržišče, ⁷⁴ izkoriščanje, neenakost ter vzpostavila demokratičen družbeni nadzor nad svojim razvojem.

Na osnovi teh treh svetovnih nazorov ne nastajajo samo različna gledanja na prihodnji svetovni razvoj, temveč tudi različna gledanja na preteklost. Mnogi konservativci menijo, da so sedanje revne dežele vedno bile nerazvite in da v teh deželah obstojijo notranje politične in kulturne ovire, zaradi katerih te dežele ne morejo stopiti na pot napredka. Na Zahodu so ravno nove družbene vrednote (protestantska etika) omogočile izhod iz mrtvila fevdalnega gospodarstva v Evropi in prehod na merkantilističen in industrijski kapitalizem. Reformisti se s takšno razlago v marsičem strinjajo, poudarjajo pa, da se mora nerazvitost vsaj delno razložiti z dolgo zgodovino kolonialne dominacije. Gospodarski razvoj Zahoda res temelji na notranjih vzpodbudah (etika dela, motivi za pridobivanje), toda gospodarska moč Zahoda je nastala tudi na osnovi izkoriščanja revnih dežel in delavskega razreda lastnih dežel. Radikali pa nerazvitost razlagajo kot rezultat odnosa razvitih do teh dežel. Razvite kapitalistične dežele so zadušile vse tiste notranje sile, ki bi lahko bile nosilke razvoja in si podredile tudi vse politične strukture nerazvitih dežel. Nadvlada Zahoda ni posledica njihove kulturne superiornosti, temveč izkoriščanja delav-

skega razreda in kolonialnega bogastva. To nadvlado je zato možno razumeti samo kot eksploatacijo v mednarodnih razsežnostih.

Razlike med tremi svetovnimi nazori so še bolj izrazite v gledanju na prihodnji svetovni razvoj. Razlike med scenariji ostajajo velike, tudi če vpeljemo za vse scenarije iste predpostavke o stopnji rasti (nizka – visoka rast) in delitvi (enakomerna – neenakomerna delitev).

Na predpostavki, da bo rast v prihodnosti visoka in delitev enakomerna, konservativni scenariji predvidevajo, da bodo mednarodni sporazumi odstranili trgovske ovire in da bo prišlo do optimalne mednarodne delitve dela, multinacionalne korporacije bodo omogočale transfer tehnologije in strokovnosti po vsem svetu. Notranji politični razvoj bo šel v smer liberalno-pluralističnih sistemov, država bo v večji meri odpravljala neenakost in diskriminacijo. Politična moč bo enakomerno razdeljena med družbene skupine. Čeprav bodo še obstajale razlike med bogatimi in revnimi deželami, se bodo te razlike zmanjševale. Nastajala bo kozmopolitska kultura, v katero pa bo vključena tudi tradicija. Dobro bodo razvite socialne službe in uslužnostne dejavnosti. Delovni proces se bo popolnoma avtomatiziral, pomembni bodo postali informacijski sistemi. V izobraževanju se bodo uporabljale tehnike programiranega računalniškega učenja, izobrazbeni profili bodo široki, ljudje se bodo pogosto prekvalificirali. Ljudje bodo živeli v konvencionalnih družinah, v avtomatiziranih stanovanjih v gosto naseljenih mestih.

Na istih predpostavkah (visoka rast in enakomerna delitev) so predvidevanja reformističnih scenarijev nekoliko drugačna. Kljub ustvarjanju mednarodnih sporazumov, kljub mednarodni ekonomski pomoči bo, zaradi specializacije in lokalnih razlik, še vedno obstajal ekonomsko zelo raznorodni svet. Prišlo bo do prerazdelitve bogastva, država bo skrbela za globalen razvoj, lokalne oblasti bodo imele večjo avtonomijo. Revni bodo zaščiteni z minimalnimi plačami in z brezplačnimi uslugami. Socialne službe bodo egalitarne. Delo bo avtomatizirano, delovni čas fleksibilen. Intenziven bo razvoj množičnih medijev, ki pa bodo omogočali »personaliziran« pristop. V kulturi bo obstajal eklekticizem. Izobraževanje bo imelo za cilj ustvarjanje vsestranskih, liberalnih in kreativnih ljudi. Izobraževanje bo permanentno. Uporabljali se bodo različni viri energije (energija sonca, vode, vetra), surovine se bodo ponovno predelovale. Mednarodni sporazumi bodo zagotavljali spoštovanje svetovnih norm zaščite okolja.

Radikalni scenariji na istih predpostavkah vidijo prihodnost povsem drugače. V bližnji prihodnosti bo prišlo do nemirov, ki bodo vrhunec dosegli v svetovni revoluciji. Socialistični sistemi v razvitih deželah se bodo razvijali v smer internacionalizma: nastale bodo svetovne institucije, ki bodo zagotavljale usklajeno svetovno planiranje, transfer tehnologije in strokovnjakov in skupno izkoriščanje resursov. Nastajale bodo samoupravne nacionalne države, državni organi bodo pod kontrolo javnosti. Začel se bo proces komunizma. Življenjski standard se bo izenačeval. Odstranjene bodo razlike med fizičnim in umskim delom, med vasjo in mesti. Denar bo ukinjen. Nastale bodo nove družbene vrednote osebne samostojnosti in kolektivnosti. Nastale bodo množične politične dejavnosti. Obstajal bo velik interes za samoizobraževanje. Socialne usluge bodo brezplačne, lakota in revščina bosta odpravljena. Delo bo avtomatizirano, vzpostavljena bo delavska kontrola nad vsemi odločitvami. Doseženo bo družbeno blagostanje za vse.

Na predpostavki, da bosta za prihodnost značilna nizka rast in neenakomerna delitev, predvidevajo konservativni scenariji dolgotrajne trgovinske vojne po vsem svetu. Svetovna inflacija se bo nadaljevala, rastla bo plima ekonomskega nacionalizma. Nastajali bodo teritorialni spori in lokalne vojne. Državno politiko si bo popolnoma podredila birokracija, nastali bodo vojaško diktatorski režimi. Pojavila se bo korupcija in razvoj »podzemlja«. Dohodki se bodo izenačevali, življenjski standard se bo zniževal. Družbe se bodo fragmentirale, nastale bodo siromašne in reak-

cionarne subkulture. Nastala bodo fanatična in teroristična gibanja, z nastajanjem anomalije bo nastajalo obče nezadovoljstvo. Socialne službe bodo postale neučinkovite, hrana bo draga in jo bo primanjkovalo. Da bi se odpravila nezaposlenost, se bodo organizirala draga javna dela. Veliko ljudi bo zaposlenih v nesmiselnih poklicih, nastalo bo kulturno osiromašenje. Vzgoja bo avtoritativna in s konvencionalnimi vzgojnimi cilji, ljudje bodo postajali vse bolj ravnodušni. Mesta bodo prenaseljena, prihajalo bo do razpada komunalnih sistemov. Cene energije se bodo povečale, možen je obči razpad tehnoloških in preskrbovalnih sistemov. Uničevanje okolja se bo nadaljevalo, prišlo bo do opustošenja celih področij.

Na istih predpostavkah (nizka rast in neenakomerna delitev) predvidevajo reformistični scenariji nadaljnje večanje monetarne nestabilnosti in inflacije. Primanjkovalo bo vseh pomembnih resursov, tehnologija ne bo mogla rešiti poglavitnih problemov. Nastajale bodo ekonomske vojne. Pluralizem v bogatih deželah bo nazadoval, utrdila se bo oblast politične elite, prišlo bo do še strožje hierarhizacije (korporacijske, politične in tudi polkriminalne). Prišlo bo do preganjanja določenih družbenih skupin, do večanja generacijskega razkoraka in do odklanjanja kulturne dediščine. Organiziran kriminal se bo okreplil, prav tako tudi nasilje. Pri ljudeh se bo povečala apatičnost, revno kmečko prebivalstvo bo podpiralo militarizirane vladajoče sile. Socialne službe bodo nazadovale, služile bodo predvsem maloštevilni eliti. Pojavila se bo množična podhranjenost, potrošnja bo racionirana, povečal se bo delež »naturalne« proizvodnje hrane. Kljub tehnološkim inovacijam bo produktivnost tudi v razvitih deželah nizka. Izobrazba bo po eni strani služila za reprodukcijo elit, po drugi strani pa bo skušala blažiti kulturne katastrofe. Preskrba z energijo bo neuspešna, industrija bo uničevala okolje, možne so tudi katastrofe v nuklearnih reaktorjih.

Na osnovi nizke rasti in neenakomerne delitve radikalni scenariji predvidevajo, da bo prišlo do centralizacije globalne moči in bogastva. Zaradi padanja profitne mere in recesij bo prevladala obča stagnacija in propadanje. Intenzivirali se bodo razredni konflikti. V nerazvitih deželah bodo nastajale gverilske in kmečke vojne. Moč se bo skoncentrirala v rokah maloštevilne elite, birokracija in policija bosta zagotavljali funkcioniranje sistema. Gospodarske krize bodo porajale nezaposlenost in negotovost. V nerazvitih deželah se bo revščina povečevala. Amerikanizacija kulture bo še izrazitejša, pojavile pa se bodo tudi ostreje zarisane razlike razredne zavesti. Nastale bodo ekstremistične skupine s separatističnimi in sektaškimi zahtevami. Socialne službe se bodo uporabljale kot sredstvo manipuliranja. Prišlo bo do obračunavanja s subverzivnimi skupinami in do prepovedi političnega organiziranja industrijskega delavstva. Zaradi vojaških izdatkov bo prehrana racionirana. Avtomatizacija bo povečala nezaposlenost, s totalitarističnimi metodami (prisilno delo) se bo skušalo oživljati proizvodnjo. Izobraževanje bo vsebovalo represivne, militaristične in indoktrinacijske elemente. Mesta bodo prenaseljena in njihovo propadanje se bo nadaljevalo. Kvaliteta okolja se bo slabšala, energijo bo zadela trajna recesija. Razviti bodo še bolj izkoriščali nerazvite.

V tem prikazu razlik med konservativnimi, reformističnimi in radikalnimi scenariji smo upoštevali samo dve varianti možnih kombinacij med rastjo in delitvijo: visoka rast in enakomerna delitev ter nizka rast in neenakomerna delitev. Prikaz pa bi bil še dosti bolj zapleten, če bi orisali še ostali dve možnosti: visoka rast in neenakomerna delitev ter nizka rast in enakomerna delitev. Že dosedanji prikaz razlik vzbujata vtis velike poljubnosti. Zdi se, da je možno na prihodnost misliti na najbolj »optimističen« pa tudi najbolj »pesimističen« način (od razcveta komunizma pa do vsesplošne katastrofe). Vse variante imajo več ali manj enako verjetnost, vse dokler jih ne podpremo z neko teoretsko in na izkustvo naslanjajočo se razlago.

Dosedanji prikaz pa nam omogoča formulirati vsaj nekatera obča vprašanja, na katera bo morala odgovoriti vsaka dežela v svojem nadaljnjem razvoju. To so vpra-

šanja odnosov med nacionalno ekonomijo in svetovnim sistemom reprodukcije, med ekonomijo in politiko, med rastjo in omejitvami itd. Vprašanje odnosa med nacionalno ekonomijo in svetovnim sistemom reprodukcije lahko razčlenimo na več podvprašanj: na kakšen način se bo v prihodnosti posamezna dežela vključevala v svetovni sistem reprodukcije, ali se bo uspela vsaj približati »razvitim« (dominantnim), bo uspela vsaj ohraniti svoj sedanji položaj, ali pa bo zdrknila v svetovnem hierarhičnem sistemu navzdol proti »nerazvitim« (odvisnim), kakšen odnos med horizontalno integracijo nacionalne ekonomije in vertikalno integracijo svetovnega sistema bo vzpostavila, se bo bolj oprla na »lastne sile« ali bolj na tuj kapital (kredite, »pomoč« itd.), se bo bolj »odprla« do sveta, ali se bo bolj zaščitila. Vprašanje odnosa med ekonomijo in politiko ne odpira samo načelnega vprašanja o determinaciji in dominaciji ene ali druge instance, temveč tudi vprašanje dominantnega načina proizvodnje in njegove povezanosti z drugimi načini, vprašanje dominantnega načina upravljanja in njegove povezanosti z drugimi načini upravljanja, ter vprašanje odnosov med načini proizvodnje in načini upravljanja. Ta vprašanja lahko v bolj konkretni obliki formuliramo tudi takole: ali je edina funkcija politike (dominantnega načina upravljanja), da ščiti interese ekonomije in da intervenira v ekonomijo samo takrat kadar le-ta pokaže svoje nezaželene posledice, ali je ideja o zavestnem obvladovanju družbene reprodukcije potem res čista iluzija, ali ni vprašanje strategije razvoja posameznih dežel predvsem politično vprašanje, ali ni vprašanje o delitvi presežnega dela (in s tem o naravi in razsežnostih socialne diferenciacije prebivalstva) ne samo politično, temveč kot pravi Marx, tudi moralno in civilizacijsko vprašanje, ali ne bodo »razviti« še naprej vztrajali predvsem pri tem, da mora ekonomija delovati v čim bolj avtonomni obliki (ker jim bo to še vnaprej zagotavljalo njihovo dominacijo) in ali ni edina možnost »nerazvitih«, da se osvobodijo svoje odvisnosti ravno v avtonomiji politike? Za večino dežel ta vprašanja nimajo oblike alternativ. Ne gre za dileme: ali vključitev v svetovni sistem ali samozadostna nacionalna ekonomija, ali ekonomija ali politika, ali rast ali omejitve, ali odprtost ali zaprtost, ali stihija ali obvladovanje, ali tuj kapital ali lastni »resursi«. To so samo skrajnosti, znotraj katerih vsaka dežela išče svoje odgovore le v obliki »več tega in manj onega«. Vključitev v svetovni sistem lahko pomeni ali pa tudi ne, da pride do interne dezartikulacije nacionalne ekonomije. Zaprtost (različne oblike zaščite »domače« ekonomije) lahko ali pa tudi ne vodi do zmanjšanja »konkurenčne sposobnosti« na mednarodnem tržišču. Angažiranje tujega kapitala lahko ali pa tudi ne pomeni razvrednotenje lastnih »resursov«. Omejitve lahko ali pa tudi ne vodijo do zaustavljanja rasti, obvladovanje lahko zaustavi stihijo ali pa tudi ne. Samo v splošni obliki lahko utemeljimo tezo, da vsaka odločitev dobiva svoj pomen le znotraj celotne strategije nastopanja neke nacionalne ekonomije v svetovnem sistemu reprodukcije. To pa hkrati pomeni, da bodo lahko imele enake odločitve povsem drugačne posledice pri »razvitih«. Vključitev »razvitih« v svetovni sistem reprodukcije praviloma ne pomeni nastajanja interne dezartikulacije proizvodnje, medtem ko se »nerazviti« lahko v svetovni sistem reprodukcije navadno vključijo le tako, da se vežejo na tuj kapital, ki postopoma razbija horizontalno integracijo in vzpostavlja vertikalno integracijo. Omejitve proizvodnje ali pa zaščita »domače« proizvodnje pri »razvitih« ne zaustavlja rasti, medtem ko pri »nerazvitih« to zaustavi rast. Angažiranje tujega kapitala pri razvitih praviloma povzroči še učinkovitejšo izrabo resursov in s tem utrditev njihove dominacije, pri »nerazvitih« pa to pomeni poceni razprodajo nacionalnega bogastva in s tem še večjo odvisnost. Tudi različni cilji razvoja se pri »razvitih« drugače povezujejo med seboj kot pri »nerazvitih«.

Takšni cilji kot ekonomska samostojnost, nadaljnja rast, ekonomska odprtost, vključenost v svetovni sistem reprodukcije pri »razvitih« niso med seboj izključujoči, pri »nerazvitih« pa so, če že ne povsem izključujoči, vsaj težko uskladjivi. »Ne-

razvite« dežele svojo ekonomsko samostojnost lahko navadno vzdržujejo le, če se ekonomsko zaščitijo in če se zelo oprezno vključijo v svetovni sistem reprodukcije. Zaradi tega, ker se odrečejo »pomoči« tujega kapitala, ohranijo sicer ekonomsko samostojnost, ostanejo pa na nizki stopnji razvoja in tudi ekonomska rast je počasna. Če pa si »nerazvite« dežele kot prioriteten cilj postavijo hitro ekonomsko rast, prej ali slej sprejmejo »pomoč« tujega kapitala, ki pa jim, če jih že direktno politično ne veže na dajalce »pomoči«, povzroči desetletja trajajoče težke ekonomske in politične težave, katerih razpleta ni mogoče predvideti in ki jih tudi trajno⁷⁵ dela odvisne od tujega kapitala.

Položaj vsake dežele je in bo tudi v prihodnje določen z njenim mestom v svetovnem sistemu reprodukcije. Ta trditev prevzema tezo, da je kapitalizem od samega začetka svojega razvoja imel mednarodne (svetovne) razsežnosti in da v obstoječem svetovnem sistemu reprodukcije dominira kapitalističen način produkcije v povezanosti z drugimi (pred in pokapitalističnimi) načini proizvodnje. Različni avtorji opozarjajo na to, da struktura svetovnega sistema reprodukcije danes dobiva nekatere povsem drugačne značilnosti, kot pa jih je ta sistem imel npr. v klasičnem kolonialnem obdobju. Nastajanje samostojnih držav je ustvarjalo videz, da so se te države tudi osvobodile iz svoje podrejenosti tujemu kapitalu. Na spremenjene politične razmere v svetu pa je kapital reagiral s spremembo značaja svoje dominacije. Kapital je z različnimi oblikami (prodaja tehnologije, kooperacije, krediti itd.) v svetovnem sistemu reprodukcije izsilil takšno mednarodno delitev dela, ki nerazvite dežele še naprej dela odvisne in razvite še naprej dela dominantne.

Velika večina dežel je danes vključena v svetovni ekonomski sistem, v katerem dominira »logika« kapitala. Opozorili smo že na to, da svetovni ekonomski sistem ni samo sistem menjave in tudi ni predvsem vsota nacionalnih ekonomij, temveč da je to hierarhičen sistem, v katerem tendence centralizacije in koncentracije kapitala ustvarjajo polarizacijo in konfliktnost med deželami. Polarizacija v tem sistemu pomeni, da dominantni postajajo še bolj dominantni, podrejeni pa še bolj podrejeni. Lahko bi nasedli videzu in rekli: saj je dovolj dokazov za to, da je možna trditev, da se tudi nerazviti razvijajo. Kot dokaz za to trditev bi lahko navedli podatke, da se danes del materialne proizvodnje seli iz razvitih dežel v nerazvite. Takšna trditev kaže popolno nerazumevanje današnjega restrukturiranja svetovnega sistema reprodukcije. Zaradi tega, ker se je »centralno žarišče razvoja proizvajalnih sil« preselilo iz materialne proizvodnje v »znanstvenotehnološko-organizacijsko-informacijsko-izobraževalni kompleks«, se v razvitih deželah vzpostavlja takšna gospodarska struktura, ki omogoča »obstoj pa tudi rast profita brez neprekinjene rasti materialne proizvodnje«. ⁷⁶ S takšnim restrukturiranjem si razviti ne zagotavljajo samo svoje dominacije, temveč tudi nadaljnjo rast profita. Dejstvo, da se del materialne proizvodnje seli v nerazvite dežele pa ni dokaz niti tega, da postajajo nerazviti manj podrejeni niti tega, da se njihova nerazvitost zmanjšuje. Prodor kapitala v nerazvite ali razvijajoče se dežele ima samo navidez vzpodbudne, a v resnici naravnost pogubne posledice. ⁷⁷

V razumevanju odnosa med ekonomijo, politiko in ideologijo se opiramo na tezi: 1. da ne obstoji stalen, tj. nespremenljiv odnos med ekonomijo, politiko in ideologijo, in 2., da ne obstoji univerzalna »logika« ne ekonomije ne politike. V razlagi odnosa med ekonomijo, politiko in ideologijo se priključujemo tistemu konceptu, ki razlikuje odnos determinacije in odnos dominacije med navedenimi instancami družbene prakse. Ta koncept se sklicuje tako na Marxa⁷⁸ kot tudi Engelsa.⁷⁹

Medtem, ko je za fevdalizem značilno, da ekonomiji vlada izvenekonomska prisila, pa v kapitalizmu determinacija in dominacija ekonomije sovpadata. Sama »logika« kapitalistične ekonomije vodi v povečevanje razlik med »razvitimi in nerazvitimi«, med »metropolo in periferijo«, med tistimi, ki dominirajo in tistimi, ki so podrejeni. To stališče je jasno razvidno iz večine navedenih scenarijev. Visoka rast

ob neenakomerni delitvi ne more in ne bo mogla rešiti nobenega glavnega problema svetovnega razvoja. Kolikor bo še vnaprej dominiral čisto ekonomski interes, toliko se bo tudi neenakomerna delitev še naprej nadaljevala. Vprašanje enakomernejše delitve je zato povsem politično vprašanje in zavzemanje za takšno delitev je v nasprotju z delovanjem »logike« ekonomije. Zato je strategija gospodarskega razvoja v nerazvitih deželah v prvi vrsti politično vprašanje. Če se nerazvite dežele v svoji želji po hitrejšem razvoju »naivno« vključujejo v mednarodno delitev dela, ki jo diktira kapital, se kaj hitro pokaže, da so doseženi rezultati lahko zelo varljivi in da so dežele iz svoje nerazvitosti prešle v stanje popolne odvisnosti od tujega kapitala. Čeprav »levi« ekonomisti že od sredine šestdesetih let razgaljajo zvižanost »logike« kapitala, pa se nekatere dežele še vedno vedejo tako, kot da je resnični interes kapitala, da bi jim pomagal.⁸⁰

Pred vdorom kapitala v nerazvite dežele so v teh deželah obstajali sistemi proizvodnje in sistemi zadovoljevanja potreb, ki so bili resda »primitivnejši« (merjeni z današnjega stališča), bili pa so samozadostnejši, manj ranljivi in so z večjo zanesljivostjo zadovoljevali potrebe ljudi. Kapital, ki je vdrl v te dežele, je razrušil te sisteme ali pa jih je modificiral, tako da je nad njimi zavlada. Čimbolj uspe kapitalu gospodarsko dejavnost neke dežele vpeti v svojo logiko, toliko hujše so posledice za to deželo, če ta dežela pokaže tendence politične nepokornosti.⁸¹

Eno osnovnih vprašanj, ki najbolj diferencira posamezne avtorje, je vprašanje nadaljnje rasti. Vsako utemeljevanje, ki skuša najti dokaze v preteklih in sedanjih trendih, se nam zdi teoretično nezadostno. Takšno utemeljevanje je nezadostno vsaj iz dveh razlogov: prvič, v preteklosti so bila obdobja visoke rasti pa tudi obdobja nizke rasti (na osnovi dokazov iz preteklosti smemo torej samo sklepati, da bo tudi v prihodnosti rast ciklična), in drugič, iskanje dokazov v preteklosti predpostavlja, da je prihodnost kopija preteklosti.

Problematičnost samega pojma rasti se nam najizraziteje pokaže pri merilu te rasti: ND per capita v dolarjih.⁸² Nacionalni dohodek, izražen v dolarjih na prebivalca, ne samo da nam zakriva notranje razlike (v ZDA 20 % ali 45 milijonov prebivalstva prejema samo 5 % vsega nacionalnega dohodka, drugih 20 % prejema 11.3 dohodka, tretjih 20 % prejema 17.4 % dohodka, četrtih 20 % prejema 24.4 % in petih 20 % prejema 41.9 % nacionalnega dohodka), temveč nam tudi preprečuje, da bi sam nacionalni dohodek razumeli kot ideološko kategorijo. Sam pojem rasti je šele treba zagledati kot pojem, ki je ideološko povsem povezan z načinom proizvodnje, katerega temeljni motiv je proizvodnja presežne vrednosti. Ta način proizvodnje zaradi svojega osnovnega motiva sam ustvarja sistem potreb in načine njihovega zadovoljevanja. V nasprotju s povsem »naivno« in mistificirano idejo, da potrebe določajo proizvodnjo, ta način proizvodnje ustvarja potrebe. Koncept o nekakšnih »naravnih« in »umetnih« potrebah je zavrgel že sam Marx, ko pravi, da je vseeno ali potrebe izvirajo iz želodca ali iz fantazije.⁸³ Zato je treba ideologijo, modo, pravila vedenja, navade videti kot regulatorje, s katerimi ta način proizvodnje »socializira« ljudi, se pravi, da jih naredi za bitja, ki imajo tiste potrebe, ki jih diktira proizvodnja. Ta proizvodnja pa ne samo da neprestano ustvarja nove potrebe, temveč tudi neprestano spreminja (»izboljšuje«) način zadovoljevanja potreb. Toda to ne bi bilo mogoče, če ljudje v sebi ne bi imeli potrebe po novih potrebah in po »izboljšanjem« načinu zadovoljevanja potreb. To funkcijo vgrajevanja (»interiorizacije«) potrebe po potrebah vrši ideologija. Temeljna ideja vseh ideologij, ki so povezane s tem načinom produkcije, je ideja napredka, napredka, ki je sinonim za rast, za povečevanje (dohodka, lastnine, proizvodnih zmogljivosti, kupne moči itd.). Brez dejavne funkcije te ideologije ni mogoče razložiti ne socialne mobilnosti ne sprememb v socialni strukturi ne velikih migracij v preteklosti in tudi v sedanosti in tudi ne tiste kohezivnosti, ki v družbenih sistemih, kljub vsem protislovnim in razdiralnim tendencam, ki v njih delujejo, ustvarja relativno sodelujočo, mirno in kontinuirano

povezanost ljudi. Ta ideologija, ki enači povečanje z napredkom (več in naprej sta osnovni gesli te ideologije) pa ni nek zunanji, ljudem vsiljeni, iluzijski nazor, ta ideologija je vgrajena v samo družbeno prakso. Reprodukcijske prakse je sploh mogoča zato, ker je ta ideologija »intimno«, »osebno« vodilo ljudi. Milijoni ljudi vsako jutro disciplinirano odhajajo na delo ne zato, ker ne bi mogli živeti, če ne bi tako delali, temveč odhajajo zato, ker verujejo, da bodo s tem dosegli več (dohodka) in prišli naprej (v položaju, standardu itd.) in to tudi dosegajo – merjeno z merili te ideologije same.

Zagovorniki teorije, da ekonomija dosega največjo rast takrat, kadar politika ne intervenira vanjo, zamolčijo vsaj dvoje: zamolčijo, da je v vsaki ekonomiji vedno vgrajena neka politika (nek način upravljanja s presežnim delom) in zamolčijo, da je v vsaki ekonomiji vsebovana neka delitev presežnega dela.⁸⁴ V načinu proizvodnje, ki temelji na ločevanju vrednosti delovne sile in presežne vrednosti, se sestava kapitala neprestano zvišuje v korist konstantnega dela kapitala (stalen tehnološki razvoj je samo površinska manifestacija tega) ne zaradi želje ljudi po »napredku«, temveč iz nujnosti. Preživijo lahko samo tisti posamezni kapitali, ki s stalnim tehnološkim revolucioniranjem proizvodnega procesa zvišujejo organsko sestavo kapitala in s tem postajajo sposobni proizvajati izpod povprečno družbeno potrebnega dela. Tendenci centralizacije in koncentracije kapitala nastajata zato, ker tudi med posameznimi kapitali vlada zakon vrednosti. Sprememba sestave kapitala pa ustvarja ravno nasprotno posledice od tistega, zaradi česar je sploh prišlo do spremembe. Kapital je bil prisiljen zvišati organsko sestavo zato, da bi si prisvojil nadpovprečno presežno vrednost, toda ta tendenca neprestanega zviševanja sestave kapitala hkrati pomeni zmanjševanje variabilnega dela kapitala, tj. tistega dela, ki edini ustvarja presežno vrednost. Zato tendenca zviševanja organske sestave kapitala istočasno pomeni tendenco zniževanja profitne mere. S čisto logičnega stališča je zato mogoče – seveda brez vpeljave drugih predpostavk – zagovarjati tezo, da profitna mera tendira k točki, ko za kapital ne bo več obstajal interes za njegovo razširjeno reprodukcijo.

Če pa v ta prikaz tendenc zviševanja organske sestave kapitala vpeljemo dodatne predpostavke, se slika v marsičem spremeni. Predpostavimo, da ne obstoji izenačen svetovni prostor akumulacije kapitala, predpostavimo, da obstojijo različne nacionalne ekonomije, ki so na zelo različnih stopnjah razvoja, imajo različno organsko sestavo kapitala, različno kulturno zgodovinsko določeno višino mezd itd. Če se ne samo menjava, temveč tudi delitev dela med njimi vrši na osnovi zakona vrednosti, bodo nacionalne ekonomije, ki imajo višjo organsko sestavo del akumulirane presežne vrednosti ustvarjale na račun ekonomij z nižjo sestavo. Na osnovi te predpostavke se ustvarja med nacionalnimi ekonomijami eksploatacijska hierarhija, znotraj katere prihaja do čedalje večje polarizacije med »razvitimi« in »nerazvitimi«, pri čemer »razvitim«, kljub neprestanemu poviševanju organske sestave kapitala, profitna mera ne pada in se interes kapitala za svojo razširjeno reprodukcijo ne zmanjšuje. Če pa vpeljemo predpostavko, da odnos med velikostjo presežne vrednosti in višino mezde ni konstanta, temveč da je ta odnos pravzaprav odnos politične moči, potem postane vprašanje padanja ali rasti profitne mere vprašanje političnega boja (z vsemi njegovimi elementi: izsiljevanjem, grožnjami, pritiski, izčrpanji, dolgoročnim taktiziranjem itd.). Toda to ne velja samo za odnose znotraj posamezne nacionalne ekonomije, temveč tudi za odnose med njimi. Če se bo v prihodnosti vprašanje padanja ali višanja profitne mere kazalo predvsem v obliki političnega boja, potem je vsaka napoved prihodnjega razvoja še toliko bolj nezanesljiva, ker lahko ta boj – tako, kot sploh vsak boj – dobi povsem nepredvidljiva obeležja.

OPOMBE:

¹ Izraz »judicial blindness« uporabljata Marx. »Stvari, ki ležijo pred nosom, zaradi a certain judicial blindness, principialno ne vidijo celo najpomembnejše glave. Kasneje, ko pride čas, se čudimo, da tisto, kar nismo videli, še povsod kaže svoje sledi.« (Marx-Engels: Prepiska IV, Beograd, 1960, str. 40). Ne samo, da je historično zanimivo, je tudi nadvse aktualno, da Marx kot primer svoje »judicial blindness« navaja (leta 1868), da ni »videl«, da je staronemški sistem obstajal »vse do zadnjih let«. Nekaj podobnega se je dogajalo v slovenski sociologiji, ki je šele zadnja leta »odkrila« proizvodne načine, za katere je prej mislila, da so »mrtni že stoletja«.

² Bernstein že leta 1891 v razpravi o Schulze – Gavermitzovem delu načne vprašanje o zgodovinski tendenci kapitalistične akumulacije, kot jo je Marx opisal v Kapitalu. Bernstein meni, da se »tam, kjer na ustrezen način intervenira zakonodaja, planska in zavestna akcija družbe, ovi- ra, včasih pa se celo lahko ukine vladavino tendenc gospodarskega razvoja« (Neue Zeit, 1981, I, str. 736). Bernstein sam poroča, da Engels te izjave ni niti pisмено niti ustno razglasili za napačno. Toda šele serija člankov s skupnim naslovom »Problemi socializma« (Neue Zeit, od 1896–1898) pomeni začetek diskusije in ostrih polemik.

³ Navedeno delo, objavljeno v Marksizam i revizionizam, Zagreb, 1958, str. 22.

⁴ Navedeno delo, str. 120

⁵ Navedeno delo, str. 107/108

⁶ Zur Zusammenbuchstheorie, cit., iz Teorije sloma, Zagreb, str. 65.

⁷ Ravno tam, str. 65

⁸ Ravno tam, str. 65

⁹ Ravno tam, str. 69

¹⁰ Citirano iz Teorije sloma, str. 310.

¹¹ Karl Kautsky: Teorija kriz, objavljeno v: Cikličko kretanje kapitalističke privrede, Beograd, 1955 in v: Teorija sloma, Zagreb, str. 110.

¹² Ravno tam, str. 111

¹³ Ravno tam, str. 111

¹⁴ Ravno tam, str. 111

¹⁵ Hilferding: Financijski kapital, Beograd, str. 408.

¹⁶ »Tu se abstrahira od mednarodne trgovine... Da bi lahko predmet proučevanja razumeli v njegovi čistoči, osvobojenega slučajnih okoliščin, ki bi nas ovirale, moramo tu ves trgovski svet opazovati kot eno samo nacijo in predpostavljati, da je kapitalistična proizvodnja povsod obstoječa in da je zavladata vsem vejam proizvodnje.« (K. Marx: Kapital I., Ljubljana, 1961, str. 655, opomba 21.a)

¹⁷ Rosa Luxemburg: Akumulacija kapitala, Beograd, 1955, str. 386

¹⁸ Ravno tam, str. 388

¹⁹ Ravno tam, str. 388

²⁰ Ravno tam, str. 385

²¹ Ravno tam, str. 386

²² Z večino pojavnih oblik, ki jih navaja R. Luxemburg, bi lahko prav tako označili sedanje (1985) razmere v svetovnem gospodarstvu: pomislimo samo na »internacionalni sistem posojil«.

²³ Ravno tam, str. 387

²⁴ Cit. po Teoriji sloma, str. 321

²⁵ Cit. po Teoriji sloma, str. 322

²⁶ Alvin Toffler: Tretji val, Beograd, 1984, str. 115. Lenin sam da svojemu delu podnaslov: Poljuden oris, in morda je prav to razlog, da postane ta knjižica, ne pa glavno delo Rose Luxemburg ali H. Grossmanna najvplivnejša knjiga stoletja.

²⁷ Lenin: Imperializem kot najvišji stadij kapitalizma, Ljubljana, 1958, str. 9

²⁸ Ravno tam, str. 114

²⁹ Ravno tam, str. 27/28

³⁰ Ravno tam, str. 142

³¹ Ravno tam, str. 144

³² Ravno tam, str. 69

³³ Ravno tam, str. 69

³⁴ Ravno tam, str. 135

³⁵ Ravno tam, str. 74

³⁶ H. Grossmann: Zakon akumulacije..., srbohrvatski prevod, kultura 1959, str. 280

³⁷ Marx: Kapital II, str. 388

³⁸ Kapital III, str. 215, 216

³⁹ Kapital II, str. 388

⁴⁰ Grossmann, str. 283

⁴¹ Marx: Teorije o presežni vrednosti III., cit. po Grossmannu, str. 280.

⁴² Ravno tam, str. 269

⁴³ Ravno tam, str. 278

⁴⁴ Grossmann, str. 287

⁴⁵ Grossmann, str. 290

⁴⁶ Marx: Teorija o presežni vrednosti III, cit. po Grossmannu, str. 290

⁴⁷ Marx: Teorije o presežni vrednosti II, str. 89/90, cit. po Grossmannu, str. 291

⁴⁸ Marx: Kapital III., cit. po Grossmannu, str. 292

⁴⁹ Grossmann, str. 294

⁵⁰ Grossmann, str. 293

⁵¹ Grossmann, str. 401

⁵² Grossmann, str. 400

⁵³ Grossmann, str. 400

⁵⁴ Bilo pa je primerno za bolj »čiste« teoretske diskusije. Leta 1946 je Maurice Dobb objavil svoje »studije o razvoju kapitalizma«. Polemika, v kateri so sodelovali Paul Sweezy, Ko-hachiro Tokahashi, Rodney Hilton, Cristopher Hill, Guiliano Procacci, George Lefebvre, Paul Baran itd. so dajale vtis, da gre zgolj za historiografska vprašanja o prehodu iz fevdalizma h kapitalizmu, šele na osnovi diskusij, ki nastanejo v šestdesetih letih, pa se je pokazalo, da je že v tej polemiki implicitno vsebovana problematika načinov proizvodnje, njihove dominantnosti, medsebojne povezanosti itd.

⁵⁵ Paul A. Baran–Paul M. Sweezy: Monopol capital, srbohrv. prevod, Zagreb, str. 263

⁵⁶ Navedeno delo, str. 166

⁵⁷ Navedeno delo, str. 167

⁵⁸ Navedeno delo, str. 262

⁵⁹ Več o teh konceptih glej: Ratko Ščepanović: Konceptije artikulacije načinov proizvodnje, Družboslovne razprave, št. 1, str. 52–71.

⁶⁰ Samo izbrana bibliografija, ki je objavljena v knjigi World Futures – The great Debate (ur. C. Freeman in M. Jahoda, Oxford, 1978, srbohrvatski prevod: Budućnost svijeta – Velika rasprava, Zagreb, 1980) obsega 32 strani. Od 1978 pa do danes bi se po vsej verjetnosti ta bibliografija podvojila.

⁶¹ Sam Cole v Budućnost svijeta.

⁶² Lahko bi navedli dela švedskih avtorjev (Sten Johansson, Anna Hedborg, Soren Ekstrem, Lars Ingelstam: Družba blagostanja v prihodnosti – Tri perspektive, 1979), poročilo »Brandtove komisije« (Sever–Jug: Program preživetja, London, 1980), gradivo konference o človekovem okolju (UNEP, Stockholm, 1972), o prebivalstvu (ZN, Bukarešta, 1974), o prehrani in kmetijstvu (FAO, Rim, 1975), o mednarodnem ekonomskem sodelovanju med S in J (Paris, 1975), o trgovini in razvoju (IV. konferenca UNCTAD-a, Nairobi, 1976), kot tudi projekcije (scenariji) posameznih držav (ZDA: Global 2000, Poljska 2000 itd.).

⁶³ Jan Miles: Svetovni nazori in scenariji, osmo poglavje v delu Budućnost svijeta

⁶⁴ H. Kahn, W. Brown, L. Martel: The Next 200 Years, srbohrvatski prevod: Slijedećih 200 godina, Zagreb, str. 25–26.

⁶⁵ Sklepni del dolgoročnega programa ekonomske stabilizacije govori o približno enakih rokih za Jugoslavijo. »Jugoslavija ima zelo skromne naravne energetske resurse. Potencialni hidroenergetski resursi bodo izkoriščeni do začetka prihodnjega stoletja. Bogastvo v premo-gu, zlasti nizkokaloričnih lignitih bo po do sedaj znanih raziskovanjih prav tako izkoriščeno v 20. do 40. letih naslednjega stoletja, odvisno od stopnje rasti proizvodnje in porabe. Do sedaj znane rezerve ne bodo po končanem tekočem stoletju zagotavljale večje količine nafte, pa tudi znana nahajališča urana so zelo majhna.« (str. 49)

⁶⁶ O tem, kakšni so ti mehanizmi, na tem mestu ne moremo obširneje razpravljati. Naj navedemo samo dve ilustraciji. Če se je vrednost dolarja v primerjavi z dinarjem v zadnjih treh, štirih letih povečala za 800 %, to pomeni, da je tudi, ob nespremenjenih drugih pogojih, nakup tuje opreme, reprodukcijskih materialov in surovin, osemkrat dražji. To pa seveda

tudi za nekajkrat podraži proizvodnjo. Ker pa moramo na tujih trgih prodajati po nespremenljivih svetovnih cenah, je tudi »profit« zaradi povečanih proizvodnih stroškov nekajkrat manjši, ali pa ga sploh ni več. »ZDA so samo z donosnimi obrestmi in z nekaterimi predpisi v letu dni iz mednarodne menjave »ukradle« 100 milijard dolarjev.« (Delo, 29. 9. 1984)

⁶⁷ Vse do R. Luxemburg, zaradi nerazumevanja njenega prispevka pa v mnogočem vse do danes, se ni razumelo predpostavk »modela«, ki ga je Marx razvil v »Kapitalu«. Vsaka analiza, ki hoče razložiti današnje empirične fenomene zato ne more ostati pri Marxovih predpostavkah, temveč mora vključiti tudi predpostavke, da so nacionalne ekonomije na zelo različnih stopnjah razvoja, da se med njimi vrši »neenaka menjava« (Emmanuel), da kapital ne vstopa v odnos samo s predkapitalističnimi načini proizvodnje, temveč tudi s pokapitalističnimi, da je del kapitala dobil nove oblike (državni, transnacionalni) itd. Vse te predpostavke pa naredijo analizo veliko bolj zapleteno in »nečisto«.

⁶⁸ Jan Miles: Svetovni nazori in scenariji, osmo poglavje knjige: Bodočnost sveta, str. 331

⁶⁹ Ravno tam, str. 319

⁷⁰ The Economics of Imperialism, Harmondsworth, 1974

⁷¹ Three Models of the Future, International Organization, Wisconsin, 1975

⁷² Miles, str. 331

⁷³ Tako, kot je en del ekonomske misli okupiran z osnovnim maltuzijanskim problemom (hitrejša rast prebivalstva kot proizvodnja hrane), tako je drug del ekonomske misli okupiran z osnovnim Smithovim problemom: ali »nevidna« roka vodi sebično ravnanje posameznikov tako, da bo to ravnanje tudi v interesu skupnosti, ali pa je to sebično ravnanje treba direktno omejevati in usmerjati z zakoni in državnimi institucijami. Za Marxa lahko državni zakoni (od tod tudi njegov slavospev tovarniškemu inspektorjem) omejujejo »volčjo lakoto kapitala po presežni vrednosti«, ne morejo pa je ukiniti. Zdi se, da tako pristaši ekonomskega liberalizma kot pristaši državnega intervencionalizma pri Smithu pobirajo samo tiste ideje, ki se vključujejo v njihov osnovni koncept. Predaleč bi nas zavedlo, če bi hoteli pokazati, da tudi Hegel stoji pred istim problemom: sebičnost meščanske družbe je mogoče preseči le, če zavladata »duh celote«. Ta »duh celote« pa je država.

⁷⁴ En del marksistično orientiranih teoretikov (npr. povsem izrazito E. Mandel) meni, da socialistično urejeno gospodarstvo ne more imeti značaja blagovne proizvodnje, in pri tem se sklicujejo na Marxovo misel, da način produkcije v družbi prihodnosti ne bo imel značaja blagovne produkcije. V Kritiki gotskega programa Marx piše: »V kolektivistični, na skupni lasti proizvodjalnih sredstev temelječi družbi proizvodjalca svojih proizvodov ne zamenjujejo, prav tako se tudi delo, pretvorjeno v proizvode, ne pojavlja kot vrednost teh proizvodov, kot neka njihova materialna lastnost, ker sedaj – nasprotno kakor v kapitalistični družbi – posamezno delo pa postane posredno, namreč neposredno sestavni del celotnega dela.« (Marx–Engels: Izbrana dela II., str. 18). Pri nas je F. Černe eden redkih ekonomistov, ki se zaveda problematičnosti socialistične blagovne proizvodnje. Černetu je jasno, da »po Marxu« tržnega socializma »ne more biti«, obstoj blagovne proizvodnje v socializmu je »nerešen zgodovinski paradoks«. (Še enkrat o blagovni proizvodnji in socializmu, Teorija in praksa, 1984, št. 10, str. 1049). Kako je to nejasno sestavljalcem dolgoročnega programa gospodarske stabilizacije, se najbolj izrazito kaže v enačenju socialistične blagovne proizvodnje in združenega dela. Sestavljalci neprestano ponavljajo: osnovni motiv gospodarjenja združenega dela je ustvarjanje dohodka (ne uporabnih vrednosti za zadovoljevanje potreb).

⁷⁵ Poznavalci trdijo, da sedanjih dolgov (800 milijard dolarjev) države–dolžnice ne bodo mogle nikdar odplačati. Fritz Leutwiller, predsednik Banke za mednarodno poravnavo (BIS): »Ne bodo vrnjeni. Ne vem kako bi to bilo mogoče. Banke tudi ne želijo... da brezpogojno dobijo ta denar nazaj. Kaj bi lahko naredile z njim? V najboljšem primeru bi ga lahko vložile v ameriške obveznice.« (NIN, 1984, št. 1764, str. 59)

⁷⁶ Zoran Trpuc: Strategija društvenog razvoja, Marksizam u svetu, št. 2–3, 1981, str. IX.

⁷⁷ Kolumbija je pod pritiskom tujega kapitala opustila tradicionalno–pretežno naturalno – proizvodnjo in se usmerila v industrijsko vzrejo piščancev in jajc. Kmetje so pogodbeno začeli gojiti proso kot hrano za piščance. Z dohodki, ki jih dobijo za prodano proso, si lahko kupijo manj hrane, kot so jo pred tem pridelali sami. Brazilija je pod pritiskom tujega kapitala opustila gojenje fižola, ki je bil glavna hrana za revne sloje. Danes mora fižol uvažati, v letu dni se je podražil za 275 odstotkov in revni sloji ga ne morejo več kupovati. Na Filipinih so se specializirali na pridelovanje riža. 63 % kmetov si ne more kupiti dovolj riža za svoj

družino. Kostarika, ki se je usmerila v govedorejo in je 1975 izvozila v ZDA 30 milijonov kg govedine, je doma zelo zmanjšala porabo na prebivalca. Interes tujega kapitala za prodor v nerazvite dežele se da najjasneje razbrati iz podatka, da zemlja in delovna sila za eno kravo stane v ZDA 195 dolarjev, v Kostariki pa samo 25 dolarjev.

⁷⁸ Ko Marx polemizira s tezo, da je v srednjem veku vladal katolicizem in da je v Atenah in Rimu vladala politika, piše: »Toliko je jasno, da srednji vek ni mogel živeti od katolicizma in antični svet ne od politike. Nasprotno pa nam način, kako so si pridobivali sredstva za življenje, pove, zakaj je tam imela politika, a tu katolicizem glavno vlogo.« (Marx: Kapital I, Ljubljana, 1961, str. 95). Vidimo, da Marx ne zavrača trditve, da je srednjemu veku vladal katolicizem, antičnemu svetu pa politika, zagovarja pa stališče, da se ti obliki dominacije da razložiti samo z razumevanjem determinacijske vloge načina, kako so si pridobivali sredstva za življenje.

⁷⁹ S kakšnim občutkom krivde za poenostavljeno razlago odnosa ekonomija-politika-ideologija je pisal stari Engels, se vidi iz njegovih pisem v zadnjih letih. Josefu Blochu piše leta 1980: »Po materialističnem pojmovanju zgodovine sta v zadnji instanci odločujoča momenta v zgodovini produkcija in reprodukcija resničnega življenja. Več nisva niti Marx niti jaz nikdar trdila. Če pa zdaj kdo to prevrača tako, češ da je ekonomski moment edini odločujoči element, tedaj spreminja to trditev v prazno, abstraktno, absurdno frazo.« (Marx-Engels: Izbrana dela II. str. 627) Če bi kdo hotel, nadaljuje Engels – samo z ekonomskimi vzroki razložiti obstoj sleherne nemške države ali pa izvor visokonomškega glasovnega premika, bi se osmešil. »Da mlajši včasih pripisujejo ekonomski strani večji pomen, kakor ji gre, sva z Marxom nekoliko sama kriva. V sporih z nasprotniki sva morala poudarjati poglobljeno načelo, ki so ga ti zanikali, in zato ni bilo vselej časa ne mesta ne priložnosti, da bi prišli drugi momenti, ki tudi sodelujejo pri medsebojnem učinkovanju, do prave veljave« (ravno tam). V pismu K. Schmidtu (1890) Engels govori o »vzratnem učinkovanju« ideologije in državne oblasti na ekonomski razvoj, o »lastnem gibanju« politične oblasti, o »nasilju« (t.j. državni oblasti) kot ekonomski potenci.

⁸⁰ Charles Bettelheim ni ostal samo pri takšnih splošnih opozorilih, kot je npr. izjava, da kapitalističen način proizvodnje neizogibno polarizira razvoj svetovnih proizvodjalnih sil (in dodati je treba, da je to samo z drugimi besedami izrečena Baran-Sweezyjeva teza, da »kapitalizem povsod ustvarja in enem polu bogastvo, na drugem pa revščino«), temveč je direktno označil Banko za obnovo in razvoj ter Mednarodni denarni sklad (IMF) kot mrežo, s katero si kapitalistična dominacija zagotavlja takšno reproduciranje specializacije (delitve dela), ki je neugodna za nerazvite (glej njegove Pripombe, objavljene v knjigi A. Emmanuela: Nejednaka razmjena. Rasprava o antagonizmima u mednarodnim ekonomskim odnosima, I. in II., Beograd, 1974). Celo takšnemu liberalnemu in optimističnemu mislecju, kot je Alvin Toffler, je jasna vloga obeh bančnih institucij. IMF ne samo, da je prisilil države podpisnice, da svoje valute vežejo na dolar ali zlato (ZDA pa razpolagajo kar z 72 % svetovnih rezerv zlata), temveč kredite daje v prvi vrsti za gradnjo infrastrukture (ceste, pristanišča), ki omogočajo razvitim, da uvažajo iz nerazvitih surovine in poljedelske pridelke. GATT Toffler direktno označi kot sporazum o »liberalizaciji« trgovine v korist »razvitih« (glej njegovo knjigo: Third Wave, srbohrvatski prevod, str. 114/115). R. J. Barnett pa programe IMF označi kot programe, ki povečujejo podhranjenost in lakoto (glej Delo, 14. 4. 1984).

⁸¹ Leta 1975 je Brazilija izvozila v ZDA za 100 milijonov dolarjev sladkorja, leto kasneje pa niti za cent. Izvoz bombaža iz Indije v ZDA se je v enem letu povečal za 400 %, izvoz iz Pakistana pa se je zmanjšal za 90 %. Uvoz iz Peruja v ZDA se je od nič dvignil na 4 milijone ton. Uvoz kakava iz Gvineje je iz 2 milijonov dolarjev padel na nič. Na takšen način kapital ne vrši samo političnih, temveč tudi čisto ekonomskih pritiske. Dežele, ki so predvidevale, da bodo svoje proizvode prodale, pa jim je to omogočeno, se znajdejo v težki gospodarski in tudi politični situaciji.

⁸² Že samo to, da se v dolarjih izraža narodni dohodek v večini dežel, je dokaz, da je imperializem uspel celo v takšnih zadevah kot so »nevtralna« statistična merila.

⁸³ »Vrsta teh potreb je postranska stvar in je vseeno ali izvirajo iz želodca ali iz domišljije.« (Kapital I., str. 43)

⁸⁴ Marx je v tem nedvoumen. Zanj kapital ni nič drugega kot akumulirana presežna vrednost. Ločevanje presežne vrednosti od delovne sile pa je samo drugo ime za način delitve na mezdo in na presežek, ki ga delovna sila ustvari nad svojo vrednostjo.